

Болта Ёриев

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ТАРИХИ**

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент—2006

Олий ўқув юртлари аро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан нашрга тавсия этилган.

Тақризчилар:

Фиология фанлари доктори професор

Х.Холиёров, Ҳ.Дадабоев

Фиология фанлари номзоди, доцент, З.Ҳамидов

Ўзликни англаш руҳи билан суғорилган ушбу қўлланмада ўзбек халқи ва унинг тили тарихидан лавҳалар келтирилган. Уларда ўзбек тили тарихининг турли даврларга оид маълумотлар, илмий-оммабоп тилда ҳикоя қилинган.

Қўлланмани тайёрлашда олий ўқув юртлари учун ўзбек адабий тили тарихи фанидан тузилган ўқув дастурларига таянилган. Шунинг учун ҳам у ушбу фан ва унинг бўлимлари (“Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи”)ни ўқитишда қўшимча манба бўлиб хизмат қилади.

Қўлланма она тили ўқитувчилари, олий ўқув юртлари талабалари, академик лицейлар, коллежлар ва умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синф ўқувчилари учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-06-021-0

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент—2006

КИРИШ

Тилимиз тарихи кам ўрганилган, дея олмаймиз. Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тарихи қизиқарли баҳслар, мунозаралар, йирик-йирик тадқиқотлар, муҳим илмий ва назарий хулосалар манбаи бўлиб келмоқда. ХХІ асрдаёқ йирик туркшунос олим Маҳмуд Кошғарий туркий тилларнинг қудратига ва жозиба кучига юксак баҳо берган, уни ўрганишни ақл тақазо этишини таъкидлаган, “Девону луғотит турк” асари билан ўзига ҳайкал ўрнатган эди.

Биз бу ва бошқа манбалар орқали қадимда туркларнинг Апринчур Тигин, Кул Тархон, Сингку Сели Тутунг, Партяя Шири, Асиг Тутунг, Чусуя Тутунг, Калим Кейси, Чучу, Йўллуғ тигин каби шоирлар бўлганлигини билиб оламиз¹.

Сўнгра туркий (эски ўзбек) тилини назарий ўрганиб, унинг маънолар хазинаси эканлигини, лексик, грамматик ва услубий имкониятлари бениҳоя чексиз эканлигини рад қилиб бўлмайдиган далиллар асосида исботланган буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳазратларининг хизматлари олдида бош эгамиз.

Эски ўзбек тилини ўрганиш бўйича луғатшунослик йўналишида изчил ҳаракат давом этган эди. “Бадойи ал-луғат” “Луғати Навоий”, “Абушқа”, “Луғати туркий”, “Санглох”, “Китоби луғати атрокийя”, “Фарҳанги ҳазрати мир Алишер муллақаб ба ал Навоий” каби луғатлар бунга мисол бўлади. Ушбу луғатларда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги турли туман ўзбек шеваларининг битмас-туганмас сўз бойлиги акс этган. Ана шу ажойиб бойлик қадимдан махсус луғатлар тузишни тақазо этган. Тилшунос Э.А.Умаровнинг² маълумотларига қараганда, ўттиздан ортиқ ана шундай луғатлар тузилганлиги маълум. Булар ичида юқорида кўрсатиб ўтганимиз қомусий луғатлар алоҳида қимматга эга. Уларда йигирма мингдан ортиқ ўзбекча сўзга изоҳ берилган. Бу луғатлар ўзбек тилининг XV асрдан XIX асргача ривожланиш хусусиятларини кўрсатувчи кўзгудир.

Бу тарих ҳақида В.Томсен, В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Э.В.Севортян, А.М.Шчербак, К.К.Юдахин, А.К.Боровков,

¹ Қаранг: Тўхлиев Б. Адабиет. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун дарслик, Тошкент, “Ўқитувчи”, 2002 йил, 38—бет.

² Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари, Тошкент, 1992.

С.Е.Кляшторний, И.В.Стеблева, Х.Ўрхун, Т.Текин, Нажиб Осим, Т.Айдаров, Е.И.Убрятова, А.Н.Кононов, В.А.Богородицкий, Л.Будагов, М.Ряснен, Н.А.Баскаков, Е.Д.Басаков, Е.Д.Поливанов ва бошқа рус ҳамда қардош туркшунослар, А.Фуломов, У.Турсунов, А.Рустамов, Ф.Абдурахмонов, А.П.Қаюмов, Ш.Шукуров, А.Алиев, А.Мухторов, Х.Дониёров, С.Муталлибов, Б.Бафоев, Э.Фозилов, К.Каримов, Э.Умаров, Б.Ўринбоев, Н.Раҳмонов, Ж.Ҳамдамов, Н.Абдурахмонов, Б.Бўйчимбоев ва бошқа ўзбек олимлари тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Тил тарихини ўрганиш орқали биз халқимиз тарихини, унинг тарихий ҳаёт тарзи, курашлари, ингилишлари, ижтимоий-маданий ривожланиши, маънавий-маърифий бойликларининг шаклланиши ва кўпайиш жараёнлари тўғрисида маълум хулосаларга келамиз. “Чунки тил маънавиятнинг ўзига хос кўзгусидир. Бу кўзгуни асрамоқ, покизалигини сақламоқ маънавий камолотимиз учун, демакки, келажаги буюк давлатимизнинг халқимиз ва миллатимизнинг пойдорлиги учун муҳимдир”.¹

Маълумки, ўзбек тили энг кўп шевали тиллардан ҳисобланади. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида қорлуқ-чигил, уйғур, қипчоқ ва ўғуз лаҳжалари асос бўлган. Тилимиз тарихини ўрганишда ўзбек шевалари ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилиши табиийдир. Шу билан бирга, тил тарихини ўрганиш бу шеваларда ва, умуман, ўзбек адабий тилида тарихан рўй берган ўзгаришларни аниқлашимизга имкон беради. Чунончи, сўзларнинг этимологияси буйича ҳам маълумотларга эга бўламиз. Масалан, тилимизда ташқари, ичкари, учун ёрдамчи сўзлари бор. Тарихан олиб қараганда, тилимизда қадимда жўналиш келишигининг ҳозирги-га шаклидан ташқари-а,-ра,-ру,-қару/ва унинг вариантлари/каби шакллари бўлган. Юқоридаги мисоллардаги ташқари, ичкари сўзлари қадимги **таш**, **ич** ўзақлариға –қару қўшимчасининг қўшилишидир. **Таш**, **ич** сўзлари ўз мустақиллигини ҳозир ҳам тилимизда йўқотмаган. Масалан, мол олasi ташида, ичи оғриди каби. Кейинча бу сўзлар жўналиш келишиги шаклида “қотиб қолган” ҳолда кўмакчига кўчган. Ҳозир сўзни жўналиш келишигида қўлламоқчи бўлсак, “ташқарига” деймиз. Демак, бу ерда жўналиш келишиги қўшимчаси икки марта, агар “–қару”нинг мураккаб қўшимча, яъни “қа” ва “ру” қўшимчаларининг бирикиши эканлигини ҳисобга олсак, ҳатто уч марта тақрорланади. “Учун” қўмакчиси ҳақида тўхталганда, шуни айтиш керакки, тилимиз тарихида восита келишиги бор эди. У—ин,—ун қўшимчаси билан

¹ Маҳмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997, 10 бет.

шаклланган. Масалан, “кўзун кўруб” (кўзи билан кўриб) каби. Айрим тадқиқотларда кўмакчиси учун “уч” (нарсанинг учи) ўзагига ана шу келишик қўшимчаси қўшилишидан ҳосил бўлган деган тахмин мавжуд. Тушум келишигининг ҳам қисқарган—/и/н шакли борки, уларни адаштирмаслик керак. Жўналиш келишигининг—а шакли эса ҳозирги ўзбек Хоразм шеvasида ҳамда ўғуз гуруҳидаги туркий тилларда ҳозир ҳам қўлланилади. Масалан: Қадам-қадам босиб ёнима галсин / қўшиқдан/. Шундай қилиб, “ўрганилаётган ўзакнинг морфо-семантик таркиби ва қурилишини, унинг қадимий шакл ва маъноларини ёки унинг тилга тегишлилигини (келиб чиқишини) аниқлаш этимологик тадқиқотнинг асосий вазифаси ва асосий натижасидир”.¹

Ушбу қўлланмани тайёрлашда ўқувчи ва талабаларга халқимиз ҳамда тилимиз тарихи тўғрисида содда, тушунарли, оммабоп маълумот беришни назарда тутдик. Шунинг учун тарихий жараёнлар бўйича маълумотлар ихчамлаштирилди, илмий тушунчалар соддалаштирилди, кўпчиликка тушунарли ва аниқ бўлган мисоллар танланди.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги”ги Қонуни ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий Дастурида ўзбек адабий тилини ўқитиш масалларига ҳам алоҳида эътибор берилган. Айниқса, ёшларимизни юксак маънавиятли, чуқур билимли, ватанпарвар, кенг мушоҳадали, буюк давлатни барпо этиш йўлида ижодкор ва фаол қилиб тарбиялаш бугунги куннинг энг долзарб вазифаси эканлиги белгилаб қўйилган. Қўлланма Қонун ва Дастурдан келиб чиқадиган ана шу вазифаларни бажаришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

“Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тўплаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоят муҳим ўрин тутди”, деган эди юртбошимиз И.А.Каримов.²

Ушбу қўлланмани тайёрлашда олий ўқув юртлари учун ўзбек адабий тили тарихи фанидан тузилган ўқув дастурлари, мавжуд дарслик, қўлланмалар, илмий манбалар, илғор туркшунос ва тилимиз тарихи билан шуғулланувчи таниқли олимларнинг назарий қарашларига таяниб иш кўрилди.

Қўлланма ҳақида билдирилган дўстона мулоҳазалар учун олдиндан миннатдорчилик билдирамиз.

¹. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М. “Наука”, 1974, 40–6.

². Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997, 140–бет.

ТУРК БУДУНИМ, БУТУН БЎЛ

*Алп ўғлонлар ўлкаси бу кўҳна Турон.
Муҳаммад Юсуф.*

1. Саклар турклардир

Қадимги саклар ҳақида гап кетганда, дарҳол афсонавий Широқ кўз олдингизга келади. Бу довжорак қаҳрамон бир ўзи бутун бошли Доро лашкарларини чўлу биёбонда адаштириб, она-юрти ва қабиладошларини ёвуз душмандан омон сақлайди.

Эрамыздан олдинги даврдаги турк қавмлари “искиф” номи билан юритилган. Искиф—искиф дегани. Оврупада эса “скиф” дейилади. Лекин Оврүпа олимлари “скиф” номини туркларга эмас, балки фарбдаги халқлар(украин ва ҳоказо)га нисбатан қўллайдилар.

Умуман олганда эса, ҳозир бу йўналишда иш олиб бораётган олимлар скифлар ва Скифия масаласи хусусида турли фикрларни айтишмоқда. Уларнинг айримлари Украина, Марказий Россия ерлари Скифия давлати бўлган, дейдилар.

Скифлар келиб чиқиши, шаклланиши жиҳатидан битта қабила ёки халққа мансуб эмас. Скиф атамаси сиёсий уюшмага нисбатан қўлланган бўлиши ҳам мумкин.

Туркларнинг эса тарихда биринчи давлати сак (искиф) турк давлати деб ном олган. Сак—искиф турк давлати милoddан олдинги VII—эрамызнинг II юз йилликларида яшади. Бу давлат Афғонистондан Кичик Осиёга қадар чўзилган ҳудудни ўз ичига олган эди.

Сак туркларининг баъзи уруғлари замонлар ўта борган сари бошқа халқларга чатишиб кетган. Насимхон Раҳмоннинг “Турк хоқонлиги” (Тошкент, 1993)¹ китобида ва бошқа айрим манбаларда келтирилишича, ҳозир эроний тилда гаплашувчи бир тармоқ деб тушунилаётган помирликлар асли искифлардандир. Кошғар ва Тянь Шаньда яшаган помирликлар искифлар бўлган. Тянь Шань туркийча Тангри—бўри дегани, номнинг хитойчасидир. “Шань”, баъзилар ўйлаганидек, “хон” эмас, “шань”— бўри дегани. Туркийларнинг энг нуфузли Ашин уруғи ўзларини бўридан келиб чиққанмиз дейишган. Халқларнинг бу хил қараши фанда тотим дейилади. Тянь Шань номи туркийларнинг эътиқоди (тангри) ва келиб чиқиши (бўри)га ишорадир.

¹ Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 36—бет.

Эронийлар скифларга “сак” отини беришган.

Юқоридаги таъкидлаганимиздек, эрамизгача VII—эрамизнинг II асрларида Жанубий Сибириё, Энасой дарёси ва Иртиш дарёси бўйлари, ҳозирги Мажористон (Венгрия) ва Чехославакия, Ҳазар денгизи бўйлари, Эрон, Ироқ, Сурия ва Туркия давлатлари ўрнида Сак—искит турк империяси барпо бўлган эди. Эронийлар ўзларини сакларга қарши қўйган эканлар, демак, саклар, асосан, туркийлардан ташкил топган. Чунки сак-искиф турк давлатининг асосчиси, баҳодир Алп Эр Тўнга (эронийлар уни Афросиёб деб аташган) ўлдирилгач, эронийлар ўша кунни “саклардан қўтилган кун” деб нишолайдиган бўлишган.

Турк халқининг ҳаёлотини бизга кўп мерос қолдирди. Хусусан, сак-искит турклари Алп Эр Тўнга даврида ва ундан кейинги “Бўзқир маданияти”га оид осори атиқаларни қолдирдики, мазмун ва миқдор жиҳатидан булар катта қиммага эга.

Шуни ҳам айтиш керакки, бутун дунё тасвирий санъатида “ҳайвон” услуби “скиф ҳайвонот услуби” деган оқим мавжуд. Аслида ҳар иккиси ҳам бор. Санъатнинг бу турини илк мартаба искит турклари яратганлар. Кейин у бутун Оврупага тарқалган.

Айниқса, турклар яратган афсоналар алоҳида диққатга сазовор. Афсоналар турк халқи ҳаёлотининг нақадар кенглиги, фикрининг теранлигини кўрсатади. Маълумотларга қараганда, чинликларнинг турк қўшиқларини ўз ичига олган асарлари ҳам бор. Бу асарлар саклар давлатининг маркази бўлган Мўғилистон, Сибириё, Олтой тоғларига етиб борган. Алп Эр Тўнга ҳақидаги марсия ҳам у ҳақда яратилган дostonнинг бир қисми бўлиши мумкин. Ўғуз дostonи ҳам шу даврга оид бўлиб, бизгача етиб келган дostonларнинг биридир.

Ўша даврларда сак-искит турк давлати билан баравар туркларнинг бошқа давлатлари ҳам тузилган. Уларнинг қўшни давлатларга таъсири кучли бўлган.

Масалан, русларнинг “Игорь жангномаси” дostonига қипчоқ мотивлари кучли таъсир этган. “Гўрўғли”, “Алпомиш” дostonлари бутунги туркий халқлар орасида кенг тарқалганидай, ўғуз дostonлари ва “Дада Курқут” ҳикоялари ҳам барча турк давлатлари учун умумий бўлган.

2. Афросиёб афсонавий қаҳрамонми?

Қорахонийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун, ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афросиёб деб юритадилар. Ҳолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир”

(В.В.Бартольд).

Айрим манбаларда Афросиёбни бу тарзда афсонавий қаҳрамон дея тарихий шахслигини инкор қилувчи фикрлар бўлмаган, унинг тўғрисида маълумот берувчи қадимги ёзма манбалар яхши ўрганилмаган ёки эътибор берилмаган.

Аслида Афросиёб тарихий шахс бўлиб, бу ҳақда манбаларда маълумотлар кўпдир. Масалан, Алишер Навоий ўзининг “Тарихи мулки Ажам” асарида: “Ани дебетурлар—ким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғлидур”, дея бу фактга ишонч ва тасдиқ билдиради. Унинг ўн икки йил подшолик қилганини, жаҳонгирлик сифатларини қайд этади.

Юсуф Хос Ҳожиб эса “Қутадғу билиг” асарида:

Бу турк беклариндан оти белгулик,
Тунга алп эр эди, қути белгулик,
Тожиқлар аюр они Афросиёб—

дея таъкидлайди.

Маҳмуд Қошғарий эса, “Девону лугатит-турк” асарида “тўнга” сўзини изоҳлар экан, шундай дейди: “Тўнга шер, ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афросиёбни Тўнга алп эр деб ҳам аташар эди. бу ерда инкор йўқ, балки тасдиқ бор.

Маҳмуд Қошғарий ўз асарининг турли жойларида Афросиёбнинг ҳаёти, фаолиятига оид кўплаб маълумотлар келтирган, унга бағишланган шеърӣ парчаларга мурожаат қилган. Уларда Афросиёбнинг моҳирлик, жанговарлик фазилатлари таъкидланиб, ўлимига афсус билдирилган.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўз асарида Афросиёбни ёлғиз қаҳрамон эмас, шу билан бирга, давлат ишларида маҳоратли, билимдон шахс тарзида сифатлайди. XI асрнинг бу икки зўр тадқиқотчи—олимнинг маълумотлари, шубҳасиз, ишончлидир.

Хўш, Алп Эр Тўнга қандай тарихий шахс?

Маълумотларга қараганда, эрамиздан етти аср бурун ҳам туркларнинг йирик давлатлари бўлган. Алп Эр Тўнга (Афросиёб) унинг асосчиси эди. Бу давлат тарихда сак (искиф) турк давлати деб ном олди. Сак—искиф турк давлати, юқорида таъкидлаганимиздек, милоддан олдинги VII—эрамизнинг II асрларида яшади. У ҳозирги Доғистондан Кичик Осиёга қадар чўзилган ҳудудни ўз ичига олган эди.

Барча тарихий манбаларнинг маълумот беришича, Афросиёб бутун Эронни қўлга киритган ва ўн йиллаб қаттиққўлик билан ҳукмронлик қилган.

Насимхон Раҳмон “Турк хоқонлиги” китобида тасвир этилишича,

эроний шоҳлардан Кайхусрав ҳйла ишлатиб, аввало, Афросиёбнинг айрим сирларини билиб олади. Сўнгра унга гўё ўз садоқатини кўрсатмоқчи бўлиб, фириб қўллайди. Милоддан олдинги 626 йилнинг кузида “садоқат кўрсатиб”, Афросиёбни меҳмон қилади ва заҳарлаб ўлдиради. Мақсад — жаҳоншумул турк хоқонини жисмонан йўқ қилиш, шон-шарафини ер юзидан сўндириб ташлаш, ҳар жиҳатдан қудратли турк давлатига барҳам бериш эди.

Аммо Алп Эр Тўнга (Афросиёб)нинг номи, Кайхусрав ўйлаганидек, тарих варақларидан ўчиб кетмади. Унинг шаънига қўшиқлар тўқилди, марсиялар айтилди. Буюк туркшунос олим Маҳмуд Қошғарий, юқорида таъкидлаганимиздек, ўзининг “Девону лугатиг-турк” асарида бу қўшиқ ва марсиялардан намуналар келтирган. Олим бу парчаларни асари учун материал тўплаб, Юқори Чин, Ўрта Осиё, Сибириё ва бошқа туркий қабилалар яшайдиган ўлкаларни кезиб юрган пайтида халқ оғзидан ёзиб олган.

Шуниси диққатга сазоворки, агар эронийлар Алп Эр Тўнга ҳалок бўлган кунни “сақлардан қутилиш куни” сифатида нишонласа, туркларда Алп Эр Тўнга қаҳрамонлик рамзи бўлиб қолади. Мотамларда доимо, унинг номини хотирлашганда, турклар хушёр тортадиган бўлдилар. Алп Эр Тўнга авлоди у яратган давлатнинг давоми сифатида сактурк империяси— “Бўзқур давлати”га асос соладилар.

Шундай қилиб, Афросиёб тарихий шахс, турклар давлатининг қудратли асосчиси ва доврўқли ҳукмдори Алп Эр Тўнганинг форслар қўллаган номидир. Бу ерда форслар нега Афросиёб деб қўллаган? деган савол ҳам туғилади. Гап шундаки, “Авесто”да туркларнинг подшоҳи Франграсиён Эроннинг Доролардан аввалги шоҳлари Каёнийларнинг ватани бўлмиш шарқий Эрондаги Зарангиён деган ўлкани босиб олганлиги ҳақида ҳикоя қилинган. Кейин ёзилган дostonларда, жумладан, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам “Авесто”даги Франграсиён исми Афросиёб шаклини олган. Бу ном эса туркларнинг хунлик давридаги энг қадимги хоқони Алп Эр Тўнганинг форсчалаштирилган номи экан. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг бир қатор асарларида гувоҳлик беради.

3. Туркий ёзувлар қандай топилган эди?

Қоғоз ярамайди менинг кунимга,
Қоғозга кўчмайди ёнаётган юрак.
Шалвираган қоғоз керакмас менга,
Дардимни битгани менга тош керак.

Усмон Азим.

Довруқли авар шоири Расул Ҳамзатовнинг саккизликларидан бирида тасвирланган “гулдираб оққан тиниқ сой”:

Хув узоқда менинг бошланган жойим—
Манбаимда қора, букур бир тош бор,
Шундан гўзал нарса кўрмадим зинҳор—

дейди.

Бугунги кунда гулдураран сой эмас, балки тошқин дарёлар шидлатини намоён этиб, юксак тараққиёт йўлига кирган, жўшқин шаршаралар жилвасини сочиб, санъат ва маданияти барқ ураётган халқлар ўз тарихи. ўз манбаини ана шундай севади, эъозлаб тилга олади. Мустақиллик йўлига қадам қўйган халқимизнинг ҳам юксак-юксак турувчи бош манбаи, уни дунёларга танитган, кўз-кўз қилса арзигулик тарихи, ибрат олгулик, сабоқларга тўла анъаналари, маданий-маърифий мероси бор.

Туркийлар тарихининг ноёб дурдоналаридан бири битик тошлардир. Аммо бир неча минг йиллар давомида шакланган туркий ёзувлар узоқ вақт жамоатчиликка маълум бўлмади келди. Уларнинг топилиши ва ўрганилиши ҳам ўзига хос тарихга эга.

1691 йил. Голландиянинг Москвадаги элчихонаси аъзоси Николай Ведзин Верхотурадан унча узоқ бўлмаган жойда номаълум алифбода ёзилган битик тошларни топди. Н.Ведзин ўз даврининг йирик олими эди. Н.Ведзиннинг қадимшунослик, умуман шимолий ҳудудлар маданиятига қизиқишига Сибирини вилояти бошлиғи Ф.А.Головин сабабчи бўлган. Ф.А.Головин Сибирини саёҳат қилиб юриб, Обь дарёсининг ўпирилган жойидан одам суяклари сақланган ёғоч қути, қумуш балдоқ, идишлар топиб олган ва уларни Н.Ведзинга эсдалик учун берган эди. Ўз навбатида, олим унга миннатдорлик билдириб, бундай топилмалар учраса, юбориб туришини, янги маълумотлардан хабардор этиб туришини ўтинади.

Орадан беш йил ўтади. 1696 йили тобобилик бояр ўғли Семён Ремизов ҳам Сибирини ерларининг харитасини чизаётиб, бир ўринга Ўрхун тош деб белги қўйди. Номаълум ёзув битилган бу тош харитада чегара вазифасини бажара бошлади.

Кейинроқ, тўғрироғи, 1730 йилда бундай ёзувлар ҳақида асирликка тушган швед офицери Филипп Иоганн Страленберг бир-мунча тўлиқроқ маълумот берди. У қўлга тушгач, Сибирини сургун қилинди ва у ерда ўн уч йил яшади. Шу даврда номаълум ёзувлар билан қизиқиб, уларнинг жадвалини чизиб олди. Асирликдан бўшаб, Швецияга қайтгач, ўша номаълум битикларнинг жадвалини нашр қилди. Бу ёзувлар рун (сирли) ёзувлар деб атала бошлади.

Рун ёзувлари ҳақида маълумот берганлардан яна бири Д.Е.Мессершмидтдир. Пётр I нинг буйруғига кўра, Сибириё илмий сафарига бошлиқ қилиб тайинлаган бу олим жуда қизиқувчан, ҳасос киши бўлган. 1716 йили Пётр I Данцигда профессор Врейнинг табиёт —тарих музейини бориб кўради ва олимдан шу соҳада мутахассис беришини сўрайди. Олим эса ўзининг дўсти—тиббиёт фанлари доктори Даниил Готлиб Мессершмидтни таклиф этади ва унинг тарих, география, ботаника соҳаларида ҳам билимдонлигини эслатиб ўтади.

Д.Г.Мессершмидт илмий экспедицияга раҳбарлик қилади. Сўнг у Петербургга чақирилиб, Сибириёнинг физик харитасини тузиш топшириғини олади. Бу соҳада у етти йил ишлайди. Туркий ёзувлар бўйича ҳам маълумотлар тўплайди. Юқорида эслатганимиз қадимги туркий ёдномаларнинг илк тўпловчиси ва тадқиқотчиси бўлган Ф.И.Страленбергнинг фаолияти ҳам Д.Г.Мессершмидт билан боғлиқ. Икки олим 1720 йили Тобольск шаҳрида танишади. Мессершмидт ҳукуматдан Страленбергни ўз экспедициясига киритишини илтимос қилади. Улар икки йил экспедицияда бирга ишладилар. 1730 йилда Любсда “Оврупа ва Осиёнинг шарқий ва шимолий қисмининг тарихий ҳамда жўроғий тасвири” китобини чоп эттирдилар. Бу китоб икки олимнинг кундаликларида иборат бўлиб, унда дунё аҳамиятига молик фикрлар баён қилинганиди. Шундан сўнг Энасой ёзувлари ҳақида илк бора мунозара бошланди. Бу ёзувлар нисбат берадилар. Айниқса, славян назарияси ҳукумрон бўлиб қолди. Бу назария тарафдорлари туркийлар Сибириёнинг турғун аҳолиси эмас, шунинг учун ёзувларни уларга нисбат беришга асос йўқ деб ҳисоблардилар.

XIX асрда Сибириёни ўрганиш кучайиши билан бу соҳадаги тадқиқотлар ҳам кўпайди. Қадимшунослар Энасой, Абакан дарёлари қирғоқларидан, Олтин кўл яқинидан, Булук дарёси бўйларидан кўплаб тошга битилган ёзувларни топдилар.

Ёзувлар туркий халқларга тегишли эканлигини биринчи бўлиб, Н.Ядринцев исботлаб берди. У топилган ёзувларнинг тахминан 2000 йиллар илгари яратилганлигини, туркий халқларнинг скиф ва готларга қўшни бўлганлигини, бу ёзувлар туркий халқларга тааллуқли эканлигини аниқлади. Лекин бу битикларда нималар ифодаланганлиги номаълумлигича қолаверади.

Н.М.Ядринцев бошлиқ экспедициянинг Ўрхун ва Тула дарёларига қилган сафари рун битик тошларини бутун дунёга маълум ва машҳур қилади. У топган “тангача”ли битигтошлар кўпчилик тарихчиларнинг диққатини ўзига тортди. Кул тигин битигида хитойча ёзув материаллари ҳам бор эди. Бу материаллардан маълум бўлишича,

битигтошлардан бири турк хоқони Билга хоқон ва унинг укаси, турк хоқонлиги лашкарбошиси Кул тигин шарафига битилган экан. Аввалги Энасой дарёси қирғоқларидан топилган Энасой ёзувлари Н.Ядринцев топилмасидан сўнг Ўрхун—Энасой ёзувлари деб номланади. Бу ёзувларнинг Оврупа рун ёзувларига ўхшашлигини назарда тутиб, олимлар уни туркий—рун ёзувлари деб аташади.

Орадан кўп ўтмай, бу битикларнинг финларга мансуб эканлигини исботлаш мақсадида Хейкел бошлиқ илмий сафар аъзолари Мўғулистонга жўнади. Улар ҳам сафар материалларини бир неча тўпلامда эълон қилишди. 1891 йили В.В.Радлов бошлиқ илмий экспедиция, академиянинг кўрсатмасига биноан келиб, қадимшунослик твдқиқотлари олиб борди.

1891 йили Н.М.Ядринцев Ўнгин дарёси бўйидан яна бир битиктош топди. У фанда Ўнгин битигтоши деб юритилади. Орадан сал вақт ўтгач, Еттисувдан ҳам битигтошлар топилди. Улар шакл жиҳатидан Ўрхун ёзувидан салгина фарқ қилади.

Ёзувларни ўқиш даниялик олим Вильгем Томсон ва россиялик олим В.В.Радлов зиммасига тушди. Ниҳоят, 1893 йилнинг охирида В.Томсон Ўрхун дарёси қирғоқларидан топилган ёзувларни ўқиганлиги тўғрисида Дания қироллиги Фанлар академияси йиғилишида ахборот берди. У номаълум ёзувларни ўқиш бўйича мутахассис, этнограф, тенги йўқ тарихчи олим эди. Томсон ёзувлардаги турли белгиларнинг қандай товуш ифодалашини билиб олгач, унга таянган ҳолда Ўрхун ёзувларидаги бутун алифбони аниқлади ва биринчи марта “тангри”, “турк” сўзларини ўқиди. Битигтошлар туркий халқларга мансуб эканлиги аниқ ифодасини топди¹.

Томсондан кейин В.В.Радлов ҳам 1894 йилнинг 19 январида Россия Фанлар академияси йиғилишида Кул тигин битигтошини ўқиганлиги ҳақида маълумот берди. Ёзувларни В.Томсон ўқиганга қадар В.В.Радлов 1893 йилнинг кузигача бу битигтошлардаги ўн беш ҳарфни аниқлаб бўлган эди. Шундай қилиб, бу ёзувлар ўз сирини очди.

Бу ёзувлар орқали биз туркий қавмларнинг уюшиши, уларни бирлаштиришнинг бошида турган кучларни, улар Бумин ва Истами

Кейинги йилларда дунё туркшунослигининг катта ютуғи сифатида эътироф этилган манбалар сирасига “Мўғулистондаки турк анитлари пужеси албуму” (Анқара, 2001 й), Л.Ю.Бугушевнинг “Раннеердневековый тюркский литературный язык” (Санкт-Петербург, 2001 г.) А.С.Омонжўловнинг “История и теория древнетюркского письма” (Алматы, 2003 г), Қосимжон Содиковнинг “Кўк турк битиглари: Матн ва унинг тарихий таъқини” (Тошкент, 2004 й) каби фундаментал ишларни кўрсатиш мумкин.

каби кучли ҳамда ақли кишилар бўлганлигини, туркийларнинг золим жужан (манқурт)ларнинг тугатилишидаги ҳиссаси, буюк турк хоқонлигининг Элтариш (Кутлуғ Чигафай), Билга (Мўғилиён), Қапаған, Буку ва бошқа курашчан ва ақли хоқонлари, Кул тигин каби жасур лашкарбошилари, Тунюқуқ каби доно маслаҳатчилари ва саркардалари, Йўллиғ каби бадий тафаккур эгалари, шунингдек, Жангар каби мол-мулкка ҳирс қўйганлари ҳам бўлганлигини билиб оламиз. Бу ёдномалар ўткир ватанпарварлик, элпарварлик, бирлик, иттифоқликка даъват руҳи билан, ўзаро келишмовчиликлардан эл бошига келадиган кулфат, парокандаликлардан куйиниб-ёниб, юрак дарди билан ёзилган. Масалан, Билга хоқон: “Кўзига мол-мулк кўринадиган беклар, сизлар гумроҳларсиз”, дейди. Юртини бошқаришнинг мезони адолат, фаровонлик ва тарихдан ўчмасликнинг белгиси бирлик, тараққиётнинг боиси тинчлик деб қаралган бу ёдномалар мазмуни алоҳида мавзудир.

Ўз қавмлари тарихининг йўқолиб кетмаслиги учун жон куйдириб, уларнинг авлодларга ибрат бўлишини кўзлаб, тошларга битик битган доно ўтмишдошларимизнинг хизматлари буюқдир. Аммо уларни излаб топиб, тўплаб нашр этирган, ўқиб мағзини чаққан, бу йўлда бутун умрларини, куч-ғайрат ва саломатликларини, ақл-заковатларини бағишлаган олимларнинг ҳимматлари ҳам беқиёсдир.

4. Битигтошлар—тарих кўзгуси

Сўйласин Афросиёбу сўйласин Ўрхун хати...

Эркин Воҳидов

Ўрхун хати.... Аждодларимиз яратган буюк мўъжиза... Умуман олганда эса, туркий ёдномалар Ўрхун дарёси бўйларидан Дунайгача, Еттисувдан Гобигача, ҳатто Шарқий Оврулога ҳам тарқалган. Ёдномалар бу ерларга тасодифан келиб қолган эмас, балки қадимги турк хоқонлиги даврида шу жойларда туркий қабилалар яшаган—уларнинг ватани бўлган. Бу мангу обидалар орасида битигтошлар алоҳида ўрин тутади. “Бу ёдгорликлар ёки ёдгорликларнинг тиллари кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фонд, умумий тарихий асос бўлиб хизмат қилади”.¹

Айрим олимларнинг фикрича, туркий алифбо эрамизгача I минг йилликда шаклланиб бўлган эди. Бир томондан, қадимги грек алифбоси, иккинчи томондан, шимолий семит, финикия ва жанубий

¹. Малов С.Е. Памятники древнегюркской письменности. Москва, 1950, 96—6.

семит алифбоси таъсирида шаклланган. Шунингдек, қадимий оромий ёзувидан келиб чиққан сўғд ёзуви ҳам қадимги туркий ёзувнинг модели учун асос бўлган деган тахминлар ҳам бор. V—VIII асрдаги туркий ёзувни эса такомиллашган, қадимги туркий тилнинг таркибини тўлиқ ифодалашга мослашган ёзув деб қараш керак.

Битигтошлар—тарих кўзгуси, туркий қавмларнинг ўз тарихларини абадий сақлаб қолиш намунаси, авлодларга берган сабоғидир. “Қадимги туркийлар ҳам битигтошларни яратиш билан ўзларига абадий ҳайкал ўрнагиб кетдилар”.¹

Масалан, Кул тигин битигтоши мрамарга ўйилган қалинлиги қирқ бир сантиметр, баландлиги уч метру ўн беш сантиметр, туб қисмининг қалинлиги бир метру йигирма сантиметр. У пастдан юқорига торайиб борган. Ўртада хоқонлик тамғасини ифодаловчи лавҳа ўйилган. Орқа томонида битигтошнинг ўрнатилиш тарихи хитой ёзувида ифода этилган.

Бу битикда асосий воқеалар ва шахслар тарихий. Уни Кул тигининг жияни Йўллиғ тигин ёзган. У ўз даврининг таланти ижодкори бўлганлиги сезилади.

Мрамар тошга ёзишнинг ўзи ҳам алоҳида саънатдир. Учи ўткир асбоб ёзув қуроли вазифасини бажарган. Йўллиғ тигин бу соҳада ҳам етук мутахассис эканлигини кўрсатган. Битигтошни тарошлаш, лавҳа ўрнатиш ишларини хитой усталари бажарган, ўйиб ёзиш ишларини Йўллиғ тигин амалга оширган.

Битиктош Кул тигиннинг акаси Билга хоқоннинг кўрсатмаси билан ёзилган. Битигда дастлаб Билга хоқоннинг оға-иниларига, қариндош-уруғларига қилган мурожаати, тахтга ўтириши ҳикояси ифода топган. Турк хоқонлигида яшаган халқларнинг аҳволи, иқтисодий турмуши, давлат бошлиқларининг маънавий олами Йўллиғ тигининг диққат марказида туради. У Билга хоқоннинг тўрт тарафдаги халқни бирлаштириб, қудратли давлат барпо қилганлигига росмана баҳо берди.

Умуман, Кул тигин, Билга, Тунюқуқ ва бошқалар ҳақида битигтошларда туркий қавмларнинг бирлашиши тарихи, уларнинг бошида турган саркардалар тилга олинади. Икки юз йиллик тарихни ифодаловчи бу манбалар элнинг бирлиги, унинг йўқолиб кетмаслиги, пароканда бўлмаслиги, уюшиши, кўпайиши, душманларга аёвсиз бўлиши, фирибга учмаслиги, юрт бошида турганларнинг адолати ҳақида қимматли фикрлар мавжуд.

Ёзув—халқнинг мулки. Ўтмиш фақат ёзув орқали муҳрланиб қолади. қадимги туркийлар ҳам буни яхши англаган ҳолда тарихларини тошларга ўйиб ёзганлар.

¹ Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Тошкент, А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993, 36—бет.

Ҳар бир халқнинг тарихи жуда қадим замонларга бориб тақалади. Аммо тарихчилар ўша халқнинг санасини маълум бир тарихий воқеадан бошлаш оdatи бор. Масалан, римликлар тарихи Римга асос солинган давр, араблар тарихи эса Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Мадинага кўчиши санаси билан белгиланади. Ёдномалар мазмунига қараганда, қадимги туркийлар ўзларининг бундай “пайдо бўлиш” санасини 545 йил билан белгилашган. (Аслида бу тарих қадимийдир). Кул тигин ёдномасида бу давр қўйидагича тасвир этилган: “Юқоридаги кўк осмон, остда қора ер қилинганда, иккисининг ўртасида инсон болалари яратилган. Инсон болалари устида ота-бобо Бумин хоқон ва Истони хоқон ўрнашганлар. Ўрнашиб, турк халқининг давлатини, қонун-қоидаларини бошқарганлар”.

Бу афсонанинг маълум асослари бор. У эрамиздан аввалги ва эрамиз бошларидаги туркийлар, хитойлар, жужанлар (манқуртлар)нинг ўзаро муносабатларига бориб тақалади.

Жужанларнинг келиб чиқиши номаълум. IV аср ўргаларида Туба ҳамда Хун давлатлари пойтахтида қувилганлар ва қочганлар ёки шафқатсиз зулмдан азоб чекканлар чўлга қочиб кетишарди. Уларнинг келиб чиқиши ҳам, тили ҳам, мазҳаби ҳам номаълум (ёки турлитуман) бўлиб, пешонасига гадойсифатлик битилган эди. Ана шуларнинг бошини бириктирувчилар чиқиб, давлат тузадилар ва туба хонлари билан яқинлашадилар. Тубалар табғач турклари деб ҳам аталади. Бу давлат 420 йилда тузилган, бутун шимолий Хитойни эгаллаб олган эди.

Жужанлар икки юз йил ҳумронлик қилди. Улар дастидан кўп туркий қавмлар азоб чекди. Жужанларнинг шафқатсизлиги ва золимлиги ҳақида хилма-хил ривоят ва маълумот сақланиб қолган.

Жужанлар давлати ҳалокатга юз тутган даврга келиб, “бўри авлодлари”—туркийларнинг ашин уруғи тарих саҳнасига чиқди.

Гап шундаки, Туба империясининг хитойча номи Вей деб ҳам аталиб, кейинча бу давлат иккига бўлиниб кетди. Туба қабиласи шимолий хитойни босиб олди. У ердаги қабилалар орасида Ашиннинг 500 оиласи ҳам бор эди. Бу уруғ хун ҳокими Муғанга қарам эди. 439 йили тубалар хунлар устидан ғалаба қозонади. Шундан сўнг хунларга тобе Ашиннинг 500 қабиласи жужанлар ҳузурига қочиб боради. Олтой тоғларининг жанубида ўрнашиб, жужанларга темир қазиб бера бошладилар.

Кейинча Вей ғарбий империяси ҳукмдори Шарқий империяси ҳукмдорига қарши курашда туркийлар билан алоқа ўрнатмоқчи бўлди. Туркийлар шу баҳона жужан қарамлигидан қутуламиз деган ниятда таклифга рози бўлишди.

Билганинг донолиги унинг ёдномадаги мулоҳазаларидан кўриниб туради. "... тангри турк халқнинг номи, донғи йўқ бўлмасин деб, мени хоқон қилиб ўрнатди, шекилли, — дейди у. — Мол — йилқилик халққа хоқон бўлиб ўрнашмадим. Ичи ошсиз, таши кийимсиз, оч-яланғоч, ёзув, ёмон халқ узра ўрнашдим. Иним Кул тигин билан маслаҳатлашдик: отамиз, амақимиз қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бўлмасин деб, тунлари ухламадим, кундуз ўтирардим. Иним Кул тигин, икки шад билан ўла-йита муваффақият қозондим. Шу хилда қозониб бирлашган халқни ўт-сув қилмадим”.

Маълумки, ўзаро низолар, келишмовчиликлар туфайли, Шарқий турк хоқонлиги Хитой империясининг қарами бўлиб қолган эди. Бу қарамлик 630 йилдан 682 йилгача давом этган. Кул тигин ёдномасида бу аччиқ ҳақиқат ҳақида қуйидагилар битилган: “Беклари, халқни инсофсиз бўлгани учун, табғач халқни ҳийлакор бўлгани учун, тоймас бўлгани учун, фирибгари бор учун, оға ва инини бир-бирига қайрагани учун, беги, халқни бир-бирига чаққани учун, турк халқни ушлаб турган давлатини қўлдан чиқариб юборган. Хоқонлик қилиб турган хоқонини йўқотиб юборган. Табғач (хитой) халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув қизи билан чўри бўлди. Турк беклари туркча отини ташлади, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, табғач халқига қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини берди”.

Шундай қилиб, туркий ёдномалардаги халқнинг бирлиги, озодлиги ғоялари ўлмасдир. У авлодларни хушёрликка ундайди.

4. Турк ва турон

Турклар тарихи қадимийдир. Илмий маълумотларга қараганда, энг қадимги туркийзабон халқ хитой солномаларида, милоддан аввалги 1756 йилдан бошлаб эсга олинади. У халқ “хун”, “хунлар” деб юритилган. Турк сўзи этник ном сифатида милодий V асрдан бошлаб учрайди. V асрнинг иккинчи ярмига келиб, Марказий Осиёдаги Хун давлати парчаланиб кетган. Лекин, шундай бўлса ҳам, хунларнинг унча катта бўлмаган бир тоифаси ўз атрофига қисман мўғил ва хитой муҳожирларини бирлаштириб, ҳеч қандай ҳокимият ва давлатга бўйсунмаган ҳолда кўчманчилик қилиб кун кечирганлар. Ўша тоифасини уларга қўшилган мўғуллар “турк—ўту”, яъни “бўри уруғи” деб атаганлар. Хунларнинг бир уруғи ўзларини бўри уруғига мансуб деб, “бўз қурт” деб атаган. Лекин атрофдаги қабилаларга уларнинг мўғулча номи—“турк—ўту” кўпроқ қулай келган. VI аср ўрталарига

келиб, ўша қабилалар уюшмаси сон жиҳатдан ортиб кучаяверади. Номланишда иккинчи сўз тушиб қолиб, фақат “турк” деб атала бошлаган. Шу тариқа VI аср ўрталарида Марказий Осиёда Турк хоқонлиги таркиб топади. Шуниси қизиққи, бу хоқонликка асос солган кишининг номи Ашин бўлиб, унинг мўғулча маъноси ҳам бўри экан.

Ашин давлатининг чегаралари ғарбга кенгайиб бориб, ундаги хунларнинг қолганлари туркларга қўшилиб, тез орада Тинч океанидан Қора денгизгача бўлган ерларда Буюк турк хоқонлиги вужудга келади. Жанубда бу давлатнинг кучли рақиби Эрон эди.

Шундан кейин бу ҳудудлар турли даврларда Турон—Туркистон, Туркистон ва шу билан бирга Туристон деб аталиб келинди. Арманларнинг қадимги ёзма манбаларида “Туркастон” атамаси мавжуд. Шундай қилиб, форслар ва уларга тил ҳамда маданият жиҳатидан яқин бўлган халқлар турклар истиқомат қилган ерларни Туркистон, Туристон ва Турон деб атаб келганлар.

Шуниси борки, руслар кичик осиелик туркларни бирликда “турок”, кўпликда “турки” десалар ҳам, мамлакатни “Турция” деб атайди. Айрим маълумотларга қараганда, туркларнинг ғарбдаги қўшинлари—булғорлар, серблар, македонияликлар ҳам бу халқ номини асосан “турци”, мамлакат номини “Турция” деб атайдилар. Ваҳоланки, мамлакатнинг номи Туркия. Бу араб тили таъсирида ясалган янги ном. Юқоридаги руслар ишлатадиган сўзларнинг ўзаги “тур” сўзидир.

Славянлардаги “турок”, “турки”, “турци” номларини илк ўрта аср форсийларидаги “Туркистон” ва “Турон” номлари билан солиштирсак, буларнинг ўзаги “тур” бўлиб чиқади. Форсча кўплиги “Тур+он”, славянча кўплиги “турци”, “турки” бўлади. Қадимги туркларнинг ўзидаги “турк” дейилиши эса кўплик шаклида бўлиб, “турлар” деган маънони беради, лугавий маъноси кучли, мустаҳкам демақдир.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Ўз тилини унутган халқнинг
Осмонда порламас қуёш —
Нур ўрнига тўкилади тош.

Хуршид Даврон

Тил тараққиёти халқ тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ, уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди, ибора тили билан айтганда, улар “эт билан тирноқ” дир. “...табиат ва жамиятда инсон тилидай мураккаб, серқирра, серқатлам, сервазифа, шакл ва мазмун таносиби таранг ҳодиса камдан-кам топилади”.¹ Тарихига тадрижийлик хос бўлиши баробарида, унинг босқичма-босқич ривожланиши ҳам кундай равшандир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиёт босқичларини аниқлашиш, яъни тўғри даврлаштириш масаласи ҳам олимларни доимо қизиқтириб келган, бу соҳада йирик тилшунослар ўз қарашларини ифода этганлар. Чунки тил тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири даврлаштиришдир. Даврлаштириш учун эса ўзбек тилининг бошқа туркий тиллар чиқиши ва ривожланиши тарихини пухта ўрганиш лозим.

Бу масала туркий тилларнинг таснифига бориб тақалади. Туркий тиллар (қадимгилари ва ҳозиргилари)нинг таркиби, уларнинг ҳолати, тараққиёти ва ўрганилиш даражаси тўғрисида анча ишлар қилинган ва бу туркшуносларга яхши маълум. “Туркий тилларнинг таснифи тўғрисидаги масала ҳамон очиқлигича қолмоқда”.²

Туркий тилларнинг таснифи ХІ асрда Маҳмуд Қошғарий томонидан берилган эди. Аммо орадан неча асрлар ўтди, ўша давр туркий уруғ ва қабилалари, элатларга уюшиб, эндиликда халқ тили ва миллий тиллар даржасига кўтарилади. Маҳмуд Қошғарийдан кейин туркий тиллар ХІХ асргача мукамал тасниф этилгани йўқ эди. ХІХ асрдан бошлаб туркий тилларни рус олимлари тасниф эта бошлади. Масалан, В.В.Радлов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, В.А.Богородицкий ва бошқа туркшунослар олимлар томонидан тасниф этилган. Барисига асос ва манба археологик жойлашиши, фонетик хусусиятлари ёки этник таркибини назарда тутадилар. Масалан,

¹ Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, “Маънавият”, 1999, 44 бет.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, “Наука” Л, 1970, 9—6.

В.В.Радлов ўз таснифида туркий халқларнинг тарихан географик жойлашишидини кўзда тутса, А.Н.Самойлович улар тилидаги тарихан д,з,й товуш ўзгаришлари билан боғлиқ фонетик хусусиятларни ҳисобга олади. Олимлар бу соҳада туркий тилларни этник жиҳатдан тасниф этган Н.А.Баскаков ва унинг тарафдорлари қарашларини мукамалроқ деб ҳисоблайдилар.

Туркшуносликда туркий тилларнинг бошқа олтой тилларига муносабати тўғрисидаги муаммо ҳам қизиқарлидир. Олтой тилларининг генетик (келиб чиқиши) жиҳатидан қардошлиги тўғрисидаги қараш (бундан олтой, туркий, тунгус манжур тиллар гуруҳлари назарда тутилади) дастлаб XIX асрда Р.Раск, В.Шотт, М.А.Кастрен каби олимлар томонидан илгари сурилган эди. Кейинчалик бу фаразий қарашлар қатор мунозараларга сабаб бўлди.¹

Ўзбек халқи ҳам узоқ тарихий жараёни ўз бошидан кечириб келмоқда. У ҳам қардош туркий тиллар қаторида ўсди, ривожланди. Ўзбек халқи ва унинг тилининг тарихи бошқа қардош туркий халқлар ва уларнинг тиллари тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Тарихан этник бирликларнинг қўшилиши, бирикиши жараёнлари кечди. Шунинг учун ҳам ўзбек тили энг кўп диалектли тиллардан ҳисобланади.

Археологик қазинмалар, ҳозирги тилдаги айрим этнографик ва топонимик номлар, қадимги туркий ҳамда Эрон, Юнон ва Хитой ёзма ёдгорликлари ўзбек халқи ва унинг тилининг қадимий тарихга эга эканлигидан далолат беради.

Тўғри, ўзбек атамаси этник ном сифатида халқ ва унинг тилига нисбатан кейинроқ қўллана бошлаган. Бунгача гурк, туркий деб, гоҳо сарт, чигатой атамалари ҳам ишлатилган. Аммо сарт атамаси аслида санскрит тилидан олинган сарлавҳа (карвонбоши, савдогар, шаҳарлик) сўзининг ўзагидир. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатиг-турк” асарида ҳам бу сўз савдогар маъносинида изоҳланади. “Сарт” сўзи тарихий жараёнда турли маъноларда қўлланиб келган. Масалан, Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида форс—тожикларни сарт ва уларнинг тилини сарт тили деб атайди. Шундай қилиб, келиб чиқишига кўра, бу сўз этник атама бўла олмайди.

Ўзбек атамаси эса, кейинча халқ номи бўлишидан қатъий назар, этник атама сифатида туркийлар орасида мавжуд эди. Бу соҳада кўп изланишлар қилган марҳум тилшунос олим Худойберди Дониёровнинг тадқиқотлари ибратлидир. XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Усома ибн Мунқизнинг “Ибратли китоб” асарида келтирилган

¹. Бу ҳақда айрим таҳлиллар тўғрисида қаранг: Щербак А.М. Кўрсатилган асар, 9–12-бетлар.

маълумотларга қараганда, “ўзбек” қавмига мансуб кишилар ўша вақтдаёқ Арабистонда анча мавқега эга бўлган. Муаллиф отасининг даврида Ўзбек исмли ҳокимнинг ҳам номини тилга олади. Шунингдек, бу моҳир саркарда, лашкарбоши бўлганлигини ҳам қайд этади. Ёки Алишер Навоийнинг “Ўзбаким бошида қалпоқ, эгнида шир доғи бас” деган мисраси орқали бу этник ном қадимдан мавжудлиги ва бу ном эгалари ҳурматга сазовор бўлганликларини билиб оламиз.

Ҳозирги ўзбек тилининг фонетик, лексик—грамматик хусусиятлари ҳам қадимги ва эски туркий тил билан қадимий алоқадорлигини кўрсатади.

Шу сабабли ўзбек адабий тили тарихини даврлаштиришда ана шу тарихий алоқадорлик жараёнлари ҳисобга олинади.

Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласи 1940 йилдан бошланган. Ўша йили тилшунос Теша Салимов “Ўзбек тили тарихи” дастурида ўзбек тили тарихини даврлаштиришга оид ўз тарихини берди. Сўнгра Фахри Камол(1952), А.М.Шчербак(1953), Олим Усмон (1957), Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шукуров(1973), Э.Ғозилов) (1977), Ғ.Абдуллаев(1977) тарихлари юзага келди.

Агар ана шу тарихлардаги умумий қарашларга таянадиган бўлсак, маъқул тарих қўйдагича бўлади:¹. Энг қадимги туркий тил (VI асргача). 2. Қадимги туркий тил (VII асрдан—XI асргача). 3. Эски туркий тил (XI асрдан—XIII асргача). 4. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрдан—XIX асргача). 5. Янги ўзбек адабий тил (XIX асрдан—XX аср бошларигача). 6. Ҳозирги ўзбек адабий тили.

Ўзбек адабий тили тарихини бундай даврлаштириш унинг ривожланиш босқичларига мувофиқ келади. Бундаги 1—, 2—, 3— босқичлар барча қардош туркий тиллар ва уларнинг тиллари эса шу дархтнинг шохларига ўхшайди.

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙ САБОҚЛАРИ

1. Олимнинг абадияти

“...олимларнинг ишлари абадий қолади”. “Девону луғатит-турк” асарини мутоала қилар эканман, улуғ ўтмишдошимиз Абу Райҳон Беруний ҳазратлари ушбу фикрларида нақадар ҳақ эканликларига

яна бир бор иймон келтирдим.

Бундан ҳамма олимман деб юрганларнинг иши абадиятта дахлдор экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Абадият фидойилик кўрсатиб, бутун умрини, ақл-заковатини, куч-гайратини халқга, Ватанига бахшида этган, фанда чинакам жасорат кўрсатган алломаларга насиб этади.

Туркшунослик фанининг отаси Мағмуд Қошғарийнинг фаолияти бунга мисолдир. У туркшунослик фанига асос солган олим ва бу соҳада биринчи устоздир. “Туркий тилларни қиёсий ўрганишнинг бошловчиси туркий тиллар луғатининг муаллифи Мағмуд Қошғарий (XI аср)”¹ Унинг “Девону луғатит-турк” (“Туркий тиллар девони”) асари ўз вақтида улкан воқеа бўлгани каби, бугунги кунда ҳам унга буюк мўъжиза сифатида қаралади. Туркшуносликнинг махсус фан сифатида шаклланиши ва кейинги тараққиёти ушбу асар билан боғлиқдир. Бу асар Мағмуд Қошғарийнинг номини буюк олим сифатида оламга ёйди ва унга абадул-абад шуҳрат келтирди. Туркшунослар, тарихчилар, адабиётшунослар, археологлар ҳали-ҳануз бу манбаага таяниб илҳом оладилар, унинг муаллифини эса донишманд устоз деб биладилар.

Хўш, бунинг боиси нимада?

Гап шундаки, XI аср иккинчи ярмида Қорахонийлар салтанати жуда кенг ҳудудларни ўз ичига қамраб олди. Бу даврда Юқори Чиндан—Фарғона, Таркан, Бухорога қадар Буғрохон тасарруфига ўтган эди. Бу давлат ҳудудий, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан анча мустақамланди. Шундай қилиб, бу кенг ҳудуддаги шаҳарлар, қабилалар ўртасида алоқа ва муносабатлар кучайди. Аммо тилда хилма-хилликлар кўп эди. Шунинг учун ҳам уларни ўрганиб таҳлил этиш, шу асосда мавжуд хилма-хилликларни бартараф этиш, маълум метёрларни ўрнатиш эҳтиёжи туғилди. Табиийки, бундай улкан ишни ҳар ким ўз зиммасига ололмас эди. Бунинг учун бу қавмларни яхши биладиган, илмий салоҳияти кучли, ақл-заковатда ибратли олим зарур эди. Мағмуд Қошғарий туркигўйларнинг ана шундай алломаси эди. Шу сабабли давр қўйган ушбу ижтимоий вазифани муваффақият билан адо этди.

Маълумотларга қараганда, олимнинг тўлиқ исм-шарифи Мағмуд ибн ул-Ҳусайин ибн Муҳаммад ул-Қошғарийдир. Унинг бобоси асли қашқарлик бўлиб, асосан, Балосоғунда ҳаёт кечирган. Олимнинг туғилган йили аниқ эмас, лекин “Девон” ёзилганда вақтда анча ёшга бориб қолгани аниқдир. Чунки у ўз асари ҳақида “бу китоб

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М. Из—во Восточной литературы, 1960, 6—6.

умримни охирига етказди”, деб ёзган эди. Асар эса айрим манбаларда 1068, баъзи манбаларда 1072, баъзиларида 1076 – 1077 йилларда ёзилган деб кўрсатилади.

Китобни кўчирган Абу Бакир ибни Абдулфатҳ Маҳмуд Қошғарийнинг бу ҳақдаги фикрини айнан келтирган. Унда айтилишича, олим китобни ёзишга 464 йил жумадул аввалнинг бошларида киришган, тўрт қайта ёзиб, таҳрир қилган, 466 йил жумадул охирининг 12-сида тугатган.

Профессор Х.Х.Холиёровнинг оғзаки маълумотига қараганда, олим 1008 йил туғилиб, 94 йил умр қурган ва 1102 йил вафот этган, 64 ёшида ушбу асарни ёзиб тугатган. “Девон”да келтирилган маълумотлар шунини кўрсатадики, олим бу асар устида узоқ йиллар меҳнат қилган. У ушбу китобни яратиш учун қишлоқма-қишлоқ, овулма-овул кезиб, бой материал тўплайди. Бу ҳақда у қуйдагиларни таъкидлайди: “Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғиз(қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини куп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етукларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларнинг ҳар тамонлама пухта бир асосда тартибга солдим”.¹

Дарҳақиқат, “Девонга”га назар ташланса, туркий сўзлар изоҳи ўзига хос тарзда ўрин олгани сезилади. Бундан Маҳмуд Қошғарийнинг ўз даврининг етук тилшуноси, қомусий илмга эга донишманд, новатор олим эканлиги англашилади. Асар фактик жиҳатдан ниҳоятда бой, луғат қисмида олти мингдан зиёдроқ сўзга изоҳ берилган. Олим ўз илмий хулосаларини далиллаш учун халқ оғзидан ёзиб олган ривоят, ҳикоят, қўшиқ, мақол, шеърий парчалардан фойдаланади. Китобда уч юзга яқин шеърий парча, кўплаб мақоллар келтирилган Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи ҳам бу ҳақида тўхталиб: “Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақолалар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим”² дея қаноат ҳосил этади.

¹ Қошғарий М. ДЛТ, I жилд, Т, Ўз.ФА нашриёти, 1960, 44–6.

² Қошғарий М. ДЛТ, I жилд, юқорида кўрсатилган нашр, 44–45 бетлар.

Асарда туркий тилнинг лексик хусусиятлари изоҳланар экан, ўрни билан улардан айримларнинг қайси уруғ ва қабилалар тилига мансублиги айтилади ёки солиштирилади, қиёсланади. Сўзларнинг маънодошлик, шаклдошлик, зид маънолилик, кўп маънолилик хусусиятлари кўрсатиб ўтилади. Масалан, ҳозирги ўзбек ва қардош туркий тилларда юриш узвини ифодаловчи “оёқ” сўзи бор. “Девон”да ана шу сўзнинг, бундан ташқари, “идиш”, “коса”, “пиёла” маъносида келиши, яъни омоними хусусияти ҳам кўрсатилган. Олим ушбу изоҳда “ўғузлар бун билмайдилар. Улар “оёқ” (идиш) ўрнида “чаноқ” дейдилар”, дея таъкидлаб ўтади. Бу изоҳнинг тўғрилигини ҳозир ҳам кузатса бўлади. Масалан, ўзбек тилининг Хоразм шеvasида косани “чаноқ” деб айтиш ҳозир ҳам бор. Демак, бу сўзнинг қадимий қўланиши шевада сақланиб қолган.

Шуни ҳам айтиш кераки, “Девони”да келтирилган маълумотлар туркий тилнинг қўшни тилларга таъсири юзасидан ҳам маълум хулосалар чиқаришимизга имкон беради. Масалан, рус тилида “утюг” (дазмол), “айва” (беҳи), “кирпич” (ғишт), “товар” (мол) каби сўзлар бор. “Девон”даги маълумотларга асосланиб, бу сўзлар рус тилига қадимий туркий тилдан ўзлашганини билиб оламиз.

Асар ўша давр тилининг фонетикаси, морфологиясини ўрганиш учун ҳам бой материал беради. Масалан, олим туркий тиллар ёзувида қўлланувчи ҳарфларнинг ундаги товушларни тўлиқ ифодалай олмаслиги, яъни камлик қилишини таъкидлайди. Сўз бошида “ҳ” товуши келишига муносабат билдириб, муаллиф боболарининг сўз бошидаги “а”ни “ҳа” қилиб сўзловчи қабилалардан деб кўрсатган. Бу фарқ туркий тилларда ҳозир айрим ҳолатларда кузатилади. Масалан, ўзбекча “Ҳайдаров”, қозоқ ва қорақалпоқча “Айдаров”, ўзбекча “ҳурма”, қозоқча “урма” каби. Шунингдек, “Девон”да келтирилишича, ўша даврда “ўпмоқ” сўзининг “ўпмоқ” ва “ичмоқ” маънолари бўлган. Демак, ҳозирги “ҳупламоқ” сўзининг асли “упламоқ”дир.

Сўз бошида “ҳ” қўлланиши ҳозирги айрим туркий тилларда ўзбек тилига нисбатан кўпроқдир. Масалан: озарбайжон тилида “ҳин” (ин), “ҳарава” (арава), “ҳалватга” (албатга), гагауз тилида “ҳайғри” (айғир), “ҳалма” (олма), “ҳарпа” (арпа), “ҳот” (от), “ҳомбар” (омбор), туркман тили шеваларида “ҳалда” (алда), “ҳасал” (асал), Эрондаги халажлар тилида “ҳот” (от), “ҳўт” (ўт, олов), “ҳалта” (олти) в.б.¹

Шунингдек, фикр қилмоқ маъносидаги “ўйламоқ” сўзининг ўзаги фикр—“ўй” бўлиб, “—ла” аффикси қўшилиб феъл ясалган. Юзаки

¹. Бу ҳақда яна қаранг: Щербак А.М. Кўрсатилган асар, 181—183 бетлар.

караганда, бу сўзнинг ўзаги фикр, хаёл маъносидаги “ўй” сўзи деб тахмин қилиш мумкин. “Девон” да келтирилишича, бу сўзнинг ўзаги асли “ўй” эмас, ақл, фикр, хаёл, маъносидаги “ўт”дир. Бунда тарихан фонетик ўзгариш ҳодисасига кўра, ҳарф (товуш) алмашиш юз берган. Шунингдек, чиройли маъносидаги “кўҳлик” сўзининг ўзаги “кўҳ” ва унга—лик қўшилгандай кўринади. Аслида бу туркийча “кўркли”дир, сўнг бир неча фонетик ўзгаришлар билан “кўҳлик” ҳолига келган. Маҳмуд Қошғарий бундай айрим фонетик ўзгаришлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтган.

“Девон”да бундай қизиқарли маълумотлар бениҳоя кўпдир. Шунинг учун ҳам у ҳали-ҳозиргача туркий тиллар тарихини ўрганишда асос, бош манба ролини ўйнаб келмоқда.

Асарда туркий қабилалар, уларнинг тили, номланиши, урф-одатлари, жойлашиш ҳудудлари аниқлик билан кўрсатилган. Бу ҳам ўрганувчилар учун бой манбадир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Қошғарийнинг бизгача фақат ушбу “Девону луғатит-турк” китоби етиб келган. Бундай йирик ва намунали тадқиқот яратган олимнинг илмий асарлари кўп бўлиши табиийдир. Тарихий маълумотларга қараганда, алломанинг “Девон”дан олдин яратган “Жавоҳир уннаҳви фил луғатит турки” (“Туркий тилларнинг синтаксиси дурдоналари—қоидалари”) деган асари ҳам бўлган. Афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган ёки ҳозирча топилмаган.

Шундай қилиб, Маҳмуд Қошғарий туркий сўзларнинг қомусий изоҳини яратишда, уларга тартиб беришда ўзига хос йўл туган олимдир. Ҳеч ким томонидан илгари изоҳланмаган сўзларга биринчи марта изоҳ бериш осон эмас, албатта. Улуғ тилшунос ҳар бир сўзнинг семантик хусусиятларига, этимологиясига диққат билан эътибор берган. Асарнинг муқаддимасида у “қисқартириш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш, бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим. Бу масалага қизиққан мутахассисларга бу асарни йўлланма қилдим. Илгарилаб кетганларга етиш учун ким (бу китобимни) пойгачи отдек уларнинг кетидан юбордим, уларга етиб олиш учун йўл очиб бердим, жуда юқорига чиқиш учун нарвон ясадим”,¹ дея ўз йўлининг янгича эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Бу эса унга бўлган қизиқишни

¹ Қошғарий М. ДЛТ, I жилд, юқорида кўрсатилган нашр, 46—47 бетлар.

янада кучайтиради. Бу қизиқиш ҳеч қачон сусаймайди, асар муаллифининг номи эса ҳурмат чўққисидан тушмайди.

2. Туркий тилга қасида

*Тил сўзловчи истагини эшитувчига
етказувчи таржимондир.
Беруний*

Тилимизда ҳар нарсага бир нарса, деган ибора бор. Бу сабаб-оқибат маъносидадир. Яъни бирор воқеа, ҳаракатнинг содир этилишида бирор туртки бўлади. “Девону луғатит-турк”—катта воқеа. Демак, унинг турткиси, яъни олимга илҳом берган туйғу ҳам улкан бўлиши керак.

Мутафаккирни ушбу асарни яратишга ундаган “туртки” она-юртга, она тилга бўлган чуқур ҳурмат, унинг билан фахрланиш туйғуси эди. Бунинг устига, Қорахонийлар давлатининг сиёсий- иқтисодий мавқеининг ўсиши ҳам зиёлилар олдига янги ижтимоий вазифалар қўйди. Чунки давр талаби кенг ҳудудни эгаллаган туркий қавмлар бирлигини таъминлашда умумлисоний метёрларни ишлаб чиқишни, уларнинг қиёсий таҳлилини тақозо этар эди. Қалб эҳтиёжи билан ижтимоий ҳаётий эҳтиёжнинг бирлашуви олимга юксак илмий илҳом, битмас-туганмас, куч-қувват, ғайрат-шижоат бахш этди.

Маҳмуд Қошғарий китобнинг муқаддимасида туркий тилларнинг ўша даврдаги мавқеи ҳақида қуйидагича ёзади: “Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир ишончли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайғамбарга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, тирик бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб (зарур)дир; ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам, уни ўрганиш зарурлигини ақл тақозо қилади”.¹ Маҳмуд Қошғарий туркий тилни “араб тили билан икки улоқчи от сингари генг пойга қилиб ўзиб бораётган”га ўхшатади.

Асарда турк табақалари ва қабилалари ҳақида кенг маълумот

¹. Қаранг: Қошғарий М. ДЛТ, 1 жилд ЎзФА нашриёти, 1960, 43—44 б.

мавжуд. Олим туркларнинг асида йигирма қабила эканликлари, улар ҳаммаси Нуҳ пайғамбар ўғли Ёсаф, унинг ўғли Туркка бориб тақалишини таъкидлайди. Сўнгра бу қабилаларнинг кўплаб (саноксиз) уруғ шаҳобчаларига бўлиниб кетишини айтиб, “мен улардан асосини ёздим, шаҳобчаларини ташладим”, дейди.

Муаллиф таҳлилда изчиллик кўрсатиб, Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг жойлашиш ҳудудларини тартибли равишда кўрсатган. Умуман, бу қабилалар Рум яқинидан—кун чиқаргача чўзилганини қайд этади. Уларнинг жойлашиш ўринларини доира шаклидаги харита тузиб ифода этади.

Маҳмуд Қошғарий туркларнинг ўз давридаги мавқеи, мартабаси, фазилатлари тўғрисида асарнинг айрим ўринларида тўхталиб ўтган. Бу ҳақдаги айрим ривоятларни ҳам келтириб ўтади. Масалан, у тангрининг: “Менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кун чиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни унга қарши йўллайман”, дегани тўғрисидаги ривоятни келтиргач, туркларнинг айрим фазилатларига эътиборни қаратади. Улардаги кўркамлик, ёқимлилиқ, одоблилиқ, сўзнинг устидан чиқиши, дадиллик, камгарлик кабилар шулар жумласидандир.

Устоз чигиллар ҳақида тўхталар экан, уч хил қабиладан иборат эканлигини таъкидлайди ва улар ҳақида ривоят келтиради. Айтишларича, Искандар Зулқарнайн аргулар шаҳрига етганда, қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой-ботқоқ бўлиб кетган. Искандар бундан юролмай қийналган. Сўнг хафа бўлиб, форсча: “Ин чи гил аст” яъни бу қандай лой, бундан қутулолмаймиз, деб ғазабланган экан. Кейин шу ерда бир бино қуришга буюрган. Натижада кейинча Чигил деган кўрғон барпо этилади. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан чигилий деб аталиб кетган экан.

Маҳмуд Қошғарий туркманларни ўғузлар деб кўрсатади. Улар тўғрисида ҳам бир ривоят келтирган. Унда айтилишича Зулқарнайн Самарқанддан ўтиб, турклар шаҳрига қараб йўл олган.

Шунда турклар шоҳи Шу деб аталган ёш киши экан. Шоҳ Искандарга қарши юриш қилган. Бир тўс-тўполонда ҳар ким қўлга тушган уловни миниб кетади. Улар билан кетиш уловини тополмай 22 киши ўз жойида қолади. Улар ўз жойида туриш ёки аскар изидан бориш тўғрисида маслаҳатлашганда, яна икки киши келиб қўшилади. Улар оилалари билан бирга, юklarини орқаларига кўтариб олган эдилар. Бу ердагиларнинг маслаҳатига жавобан икки киши “Зулқарнайн юришли одам, биз, яхшиси, ўз еримизда турамиз” дейди. Шунда улар: “Қол оч, шу ерда туринглар”, дейишган. Шундан

бу қабила халач аталиб кетган. Маҳмуд Қошғарийнинг кўрсатишича, халачлар худди шундай, икки қабиладир.

Зулқарнайн келгач, ҳалиги одамларни кўриб, ўзига маъқулини топади ва турк монанд (туркийга ўхшайди) дейди. Шундан уларнинг номи туркман бўлиб қолган. Олимнинг фикрича, аслида, улар йигирма тўрт қабила, лекин иккитаси (халачлар) улардан ўзларини айиради. Шунинг учун улар ўғузлардан ҳисобланамайди.

“Девон”да қабилалар тарихийлик асосида ёритилган. Илгари мавқелари бўлса-да, XI асрга келиб эргашувчи ҳолига тушиб қолган қабилаларга ҳам кенг изоҳ берилган. Муаллиф ҳатто бу ерга бошқа жойлардан келиб, ўрнашиб қолган қавмларни ва уларнинг тилларини синчиклаб ўрганган. Масалан, тубутлар шундай уруғлардандир. Улар ўз тилларини унутиб, туркча гаплашиб кетган бўлсалар-да, ҳамон баъзи лексик воситалар сақланиб қолганлигини қайд этади. Чунончи, онани “ума”, отани “аба” дейишади.

Маҳмуд Қошғарийнинг ушбу асари ўз даврининг диалектологиясини ҳам аниқлаштириб кўрсатувчи тарихий манбадир. Уни уқиганда, ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, татар, ва бошқа туркий халқлар ўз тиллари қайси қабила ва уруғлар тили асосида ривож топганлигини англаб оладилар.

Умуман олганда эса, қабилаларни тўғри кўрсатиш фанда мураккаб ва қийин масалалардандир. Маҳмуд Қошғарийнинг асари ушбу соҳада юз берадиган айрим чалкашлик ва хатоларнинг олдини олишга, туркий уруғ ва қабилаларни тўғри изоҳлашга ёрдам беради.

Маҳмуд Қошғарий “Девон”да фақат луғатшунос сифатида эмас, балки тилнинг ўткир билимдони, етук назариётчи олим сифатида ҳам кўзга ташланади. Чунки олим тил фактларининг ўз давридаги ҳолати билан чегараланиб қолмай, унинг этимологиясини, тарихан ўзгаришларини ҳам аниқлаб кўрсатади. Масалан, бадандаги тер маъносидagi “тамур” сўзини изоҳлар экан, енгиллатиб сўзлайдилар. Сўзда “а” қўллаш “и” “у” га нисбатан енгилдир”, дея тушунтириб ўтади.

Бу эса олимнинг нақадар синчков кузатувчи эканлигидан далолат беради. Тилимиздаги бу хусусият ҳозирги пайтда сақланиб қолган. Оғзаки нуқта “Тошкент”ни “Тошкан”, “ўзбек”ни “ўзбак”, Сурхандарёда элбеги уруғи вакиллари “элбаги” деб айтиш бунга мисолдир. Ёки “ўғил” сўзи изоҳида “қоидага хилоф равишда “эрон” сўзига ўхшаш “ўғлон” дея ҳам жам қиладилар. Аслида бу сўзнинг кўплик шакли “ўғуллар” бўлиши керак эди” дея қадимий шакл эскирганини эслатиб ўтади. Ёки XI аср тили диалектларида сўз

бошидаги “и” билан “й” алмашилиши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган. Масалан, “уя” маъносидаги “ин” сўзи “ин” тарзида ҳам “йин” тарзида ҳам қўлланар эди. “Илиғ” ҳам, “йилиғ” ҳам бор эди. Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда бўлган. Унинг кўрсатишича, “й” лаш эски шакл. Шунинг учун ҳам “илиғ” сўзининг асли “йилиғ” деб қайд этади.

Ёки қорамол ва бошқаларга босиладиган тамға “доғ” дейилади. Бу сўз изоҳида олим шундай мулоҳаза билдиради: “Форслар бу сўзни турклардан олганлар. Чунки форсларда турклардагидек қорамол йўқ. Шунинг учун бу сўзга уларда зарурат ҳам бўлмаган. Мен бу сўзни мусулмонлар чегарасида эшитдим”, дейди. Демак, олимнинг қарашича, тилдаги сўзлар турмуш билан боғлиқ, турмушда бирор нарсани ифодалаш учун пайдо бўлади. Бу эса Маҳмуд Қошғарийнинг етук назариётчи олим эканлигидан далолат беради.

Олим китобининг охирида “Энди китоб узоқ замонларга қадар кенг тарқалсин, абадий ёдгорлик бўлсин”,¹ дея ният қилган эди. Авлодларнинг унга бўлган қизиқиши ушбу ният доимий амалда эканлигини тасдиқлайди.

3. Ўзбек тилининг қадимги туркий тилга муносабати

Она тилим-онажоним тили бу,
Бешикданоқ сингган жону қулоққа.
Элу юртим, хонумоним тили бу,
Қадимликда ўхшар она тупроққа.

Миртемир

Инсоннинг олий ва муқаддас туйғулари бўлади. Ватан ҳамда халқ тарихи, она тили ва аجدодлар руҳига ҳурмати ана шундай туйғулардан ҳисобланади. Ўтмиш— бугун ва келажакнинг пойдевори дейилади. Пойдеворсиз эса истиқбол йўқ.

Одатда, тарихни маёққа (машъалага) ўхшатишади. Денгиз сувларини босиб келаётган кема узоқлардан порлаб кўринган маёқ туфайли ўз манзилига беҳато етади.

Тарихни кўзгуга ҳам ўхшатишади. Кўзгу сенинг қандай кўринишинг, қай қиёфада эканлигингни рўй-рост кўрсатади.

Шунинг учун ҳам тарихни ҳаққоний ёритиш, унга тўғри ва одилона баҳо бериш виждон ишидир.

¹ Қошғарий М. ДЛТ, III жилд, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 453—6.

Тарихий обидалар бу ҳаққонийликка асос ва манба беради. Ҳаққоният қиёслар асосида аниқланади.

Халқ тарихини белгилашда ҳолислик зарур. Чунки халқнинг ўз тараққиёт тарихи, ватаннинг номланиш, тарихи бор. Ҳар бир халқ ўз тадрижий тажмили йўлини босиб ўтади. Халқларнинг ном олиши ҳам ўзига хос. Масалан, қирғизлар қадим қабилалик даврларидан ҳозирги миллат даражасига кўтарилгунга қадар қирғиз номи билан аталиб келади. Қозоқ ва туркманлар ҳам элат бўлиб шаклангандан буён битта ном остидадирлар. Туркиялик қардошлар X—XI асрлардан турк элати бўлиб шакланган бўлсалар-да, қарийб минг йил усмонлилар деб аталиб келдилар. 1920 йилда бу халққа турк номи берилди. Бундан турк миллати ўша йили пайдо бўлган экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Бу халқ азалдан бор, фақат ўша йили (1920 йил) унга янги ном берилган, холос. Ўзбек халқи эса тарихда ҳатто уч ном—турк, туркий, ўзбек номлари билан аталгани маълум. Демак, гап номда эмас, моҳиятида—мавжудликдадир.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, туркий халқлар тарихи, тили, маданияти, адабиёти, этнографиясини ўрганиш ва асослашда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари муҳим манба бўлиб ҳисобланади. XI асрда яратилган бу улкан асар, юқорида таъкидланганимиздек, ўзликни англашда тарихий машғала ва кўзгу каби хизмат қилади.

“Девону луғатит-турк” асарини варақлаганда, ундаги тил ва адабиётга, халқ оғзаки ижодига оид маълумотлар (материаллар) ўзбек халқи ва унинг тилига бевосита алоқадор эканлигини кузатамиз.

Маҳмуд Қошғарий изоҳлаган кўплаб сўзлар бугунги кунда ҳам ўзбек тилида айнан қўлланади. Ун (товуш), ун (буғдой уни), эм (даво, дори), уч (сон), ўз (ўзлик олмоши), ўч (интиқом), ин (ҳайвон инни), улуш (ҳисса), улуғ (катта), ўрам (бир ўрам), оқим, узун, эсон, экин, эгин (елка), ўпка, эски, ўрма (ўрама соч), ўсал, ўгай, арпа, ўғри ва бошқа кўплаб сўзлар ҳозирги ўзбек тилидаги маъносида изоҳ берилган.

“Девон”даги кўплаб сўзлар полисемантик (кўп маънолилиқ) жиҳатдан ҳам ҳозирги ўзбек тилидаги ҳолатига ўхшайди. Масалан, “ис” сўзи чироқ иси, девордаги тутун иси, қурум маъноларида изоҳланган. “Ўқ” сўзининг изоҳида “ўқ илон” (ўқ илон) оти ҳам келтирилган. Бу ҳам ҳозирги ўзбек тилида мавжуддир. Ёки “ўнг” сўзи чапнинг зидди сифатида изоҳланиш билан бир қаторда, унинг “олд” маъноси, масалан, “кўз ўнгида” иборасидаги каби, шунингдек, осон, қулай маъноси (ўнг иш каби) ҳам кўрсатилган. Кейинги

маънони муаллиф “ўнғай” сўзининг қисқартirilганидир деб изоҳлайди. Ёки “ўнг қўл” бирикмасининг “соғ қўл” варианты ҳам борлигини ва у чигилча эканлигини кўрсатади. Бундай қўллаш ҳозирги ўзбек тилида ҳам мавжуддир. Шунингдек, Маҳмуд Қошғарий “этлик” сўзининг “Канора”, яъни гўшт осиладиган темир маъносидан ташқари, “сўйишга тайёрланган қўй ҳам этлик қўй дейилади. Этлик киши— этли киши, яъни семиз, сергўшт одам. Гавдалик ўрнида ҳам этлик киши дейилади”, дея изоҳ келтирган.

Айрим сўзлар ҳозир тилимизда жонли сўзлашув ва шеваларга хос тарзда сақланиб қолган. Масалан, “Девон”да “ир” уялиш, изза бўлиш, хижолат бўлиш маъноларида қўлланиши айtilган. Шунингдек, “ирра” сўзи ҳам изза, уялиш маъносида келиши, бу сўз икки “р” ва бир “р” билан ҳам талафуз қилиниши кўрсатилган. Ҳозирги ўзбек тилида уялиш маъносидаги бу сўзнинг “изза” ва “изо” тарзида икки хил талаффуз этилиши тилимизда қадимий ҳодиса эканлигини кўрсатади. “Р” нинг “з”га алмашиши ҳам фонетик ҳодисадир. “Ир”, “ирра” сўзлари ҳозирги ўзбек шеваларида, чунончи, Сурхондарё шеваларида мавжуддир. Болалар ошиқ ва бошқа ўйинда аразлаганларга ирра, ир дея изза берадилар. Шунингдек, ушбу қомусий изоҳли луғатда “ав” “ай” сўзлари ҳам келтирилган. “Ав” буюрувчининг буйруғини писанд қилмаслик, бўйсунмаслик ўрнида қўлланувчи “а?!” , “Нима деяпсиз?” мазмунидаги ёрдамчи сўз бўлса, “ай” худди “ав” каби буйруқни менсимаслик, инкор қилишни билдирадиган сўздир. Бу сўзлар ҳам ҳозирги ўзбек тилида жонли сўзлашув ва шеваларда сақланиб келмоқда. “Ав” ҳозир “ҳов” тарзида, “ай” эса айнан қўлланади. “Ав” шевада ажабланиш, афсусланиш ундови маъносида ҳам келади.

Бундай жонли сўзлашув ва шеваларда сақланиб келаётган сўзлар “Девон”да кўплаб учрайди. Масалан, асарда “сигир” маъносида “инак” сўзи ҳам келтирилган. Шу ўринда ўғузлар тошбақанинг урғочисини инак дейишлари ҳам эслатиб ўтилади. Ҳозир айрим шеваларда бу сўз сигир маъносида сақланган.

Бугунги кунда “олчоқ” сўзи ёмон маънода қўлланади. “Девон”да унинг “юмшоқ табиатли”, “ювош”, “нозик”, “зариф” маъноларида келиши айtilган. Демак, бу сўзнинг ўша даврдаги маъноси ҳозирги маъносидан тамоман бошқача, тескари маънода бўлган.

“Девон”да келтирилган “ўтрук” сўзи ҳам ҳозир шеваларда учрайди. Бу “ёлғон” маъносидаги сўздир. Ёлғончи киши ўтрикчи дейилади. “Девон”да бу сўзнинг ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи маъноларида ҳам келиши кўрсатилган. Сўнгра унинг ўғузча эканлиги ҳам эслатиб ўтилган.

Китобда келтирилган “ушук” сўзи ҳам ҳозирги ўзбек тилида сақланган. У меваларни урувчи, уларни ўсишдан тўхтатиб қўювчи совуқ маъносидадир. Баъзи сўзлар айрим фонетик ўзгаришлари билан қўлланади. Асарда кўрсатилган бу хусусият ҳозирги тилимизда ҳам мавжуддир. Масалан, “оқшом” сўзининг “оҳшом”, “буни” сўзнинг “иуни” дейилиши бунга мисолдир. Олим “қўшни” сўзини ўғузлар “н” ҳарфини (товушини) “ш” ҳарфидан олдин қўйиб, “қўнши” деб қўллашини айтар экан, “ҳар иккаласи ҳам қондага мос ва тўғридир” дейди. Бундай қўллаш айрим туркий тилларда, жумладан, татар тилида ҳозир ҳам сақланган. Ҳозир шевага хос деб қараладиган ва “Девон”да изоҳи келтирилган “товушқон” (қуён), “қилиқ! (одат), “қўвноқ” (меҳмон), “ул” (у олмоши) ва бошқа сўзлар ҳам тилимизда қадимий лексик воситалар эканлигидан далолат беради.

Тилимизда “олқинди” (“алқинди”) деган сўз бор. У совун ишлатилгандан кейин қолган қолдиғи маъносини беради. “Девон”да бу сўз “тамом бўлди”, “тугади” маъносини бериши кўрсатилган. Бу сўз ўша давр тилида фаол бўлганлигини Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Бахт келтирувчи билим”) асари орқали ҳам биламиз. Унда шундай мисралар бор:

Кумуш ишга тушса, олқинар, тугар,
Сўзим ишга тушса, кумушлар тугар.

Ҳозир “тил” сўзининг “асир” (яъни қўлга тушган душман) маъносида қўлланиши тилимизда мавжуддир. “Девон”даги изоҳдан XI асрда ҳам бу сўзнинг худди шу маъносида қўлланганини билиб оламиз. Ҳозир жонли сўзлашувда “аҳсим очмоқ” ибораси бор. Бу айни оқ, ёмон феълини кўрсатмоқ маъносини беради. “Девону—луғатит-турк”да бу сўз “аҳсун” шаклида келтирилган. “Аҳсун эр”—мастликда тўполон қиладиган киши, жанжалкаш деган маънодадир. Муаллиф бу сўзнинг “аҳсум” тарзида ҳам қўлланилишини эслатиб ўтади. Ҳозир тилимизда ана шу иккинчи варианты сақланган.

Асарда келтирилган кўплаб сўз ясовчи қўшимчалар, ёрдамчи сўзлар, уларнинг баъзи фонетик ўзгаришлар билан қўлланиши ҳозирги ўзбек тилида ҳам амал қилиб келинмоқда. Шу билан бирга, китобда қадимий ва эски туркий тилга хос лексик—грамматик хусусиятлар ҳам яхши ифодасини топган. Биз улар орқали тилимизга алоқадор бўлган қадимий ва тарихий хусусиятларни билиб оламиз.

Қисқаси, “Девону луғатит-турк” асари бошқа туркий тиллар каби, ўзбек тилининг ҳам қадимий эканлигинидан, тарихан ривожланиб, бойиб борганлигидан далолат беради.

4. Бебаҳо хазина

Улуғ туркшунос олим Маҳмуд Қошқарийнинг “Девону лугатит-турк” асари тилшуносликка оид бўлса-да, унда тўпланган материаллар ҳажм жиҳатидан кенг қамровлидир. Унда туркий халқлар тафаккурининг хилма-хил кўринишлари ўз ифодасини топгандир. Уларнинг тили, диалектлари, урф-одатлари, яшаш тарзи, этнографияси, тарихи ҳақида қимматли маълумотлар оламиз.

Айниқса, унда берилган халқ оғзаки ижоди намуналари бугунги кишиларни безътибор қолдирмайди. Чунки уларда юртпарварлик, инсонпарварлик, ҳаётсеварлик туйғулари жўшқинлик билан ифода этилгандир. Масалан, қиш ва ёзга бағишланган халқ кўшиқларида табиатнинг бу фаслларга хос турланишлар, қизиқарли тасвир этилади. Чунончи, қуйидаги тўртликда қишнинг кириб келиш манзараси жозибали, ўйноқи оҳангларда ифода этилган.

Келди эсин эснайу,
Қорқа тугал уснайу,
Кўрду бўдун қуснайу,
Қара булут кўкрашур.

Бу тўртликда тасвир этилишича, қор ҳавосига ўхшаб шамол эсиб келди, эл титраб, тиш қоқиб уйга кирди, қора булут ҳайқириб гуради. Кўринадики, қиш келиши билан табиатда рўй берадиган ўзгаришлар ўта аниқликда ва чиройли тасвир этилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, шеърнинг ҳижола тартиби қатъийлиги, яъни мисраларда бўғинлар 4+3 тартибда туроқлашуви, қофияларнинг мустаҳкам ва ўйноқилиги, улардаги ритмик—синтактик уйғунлик, жўшқин оҳангдорлик кўшиқ мазмунининг ўқувчи томонидан тез ўзлаштириб олинishiга хизмат қилади. Шу билан бирга, туркий бармоқ вазнининг илдизлари нақадар чуқур эканлигини ҳам кўрсатади.

Кўшиқда қиш билан ёз айтишувлари янада ҳаётийлик ва ҳаётсеварлик касб этади. Табиатдаги тўқнашувлар ёмонлик устидан эзгуликнинг ғалабасидай талқин этилади. Табиатнинг уйғониши, баҳор завқ-шавқ билан тараннум этилади:

Йағмур йағуб сачилди,
Турлук чечак сучулди,
Йинжу каби ачилди,
Чиндан йипар йуғрушур.

Яъни: ёмғир ёғиб ҳар томонга сочилади, турли чечаклар кийимларни ташлади. Ёмғир ёғиши билан инжу қоплари очилган каби бўлди. Тупроқлар чиндан “йипар” (мушук) билан йўғрилмоқда.

Асарда келтирилган шеърий парчалар орасида баҳорга бағишланганлари, айниқса, ўйноқи ва мазмундордир. Масалан, бир ўринда баҳор тасвирида шундай парча келтирилади:

Йилқи йазин атланур,
Ўглаб анин азуқлук.
Беглар семиз атланур,
Севнуб ўтур иришур.

Бу мисраларда берилган таърифга кўра, қуйидаги мазмун англашилади: Ҳайвонлар аҳволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар. Амирлар, беклар от минишлари мумкин бўлади. Йилқилар шодланиб, бир-бирларини тишлашади.

Китобда келтирилган шеърий парчаларнинг мавзулари хилма-хилдир. Унда одоб-ахлоқ, инсоний фазилатларни эгаллаш, намунали турмуш кечириш мавзулари ҳам алоҳида кўриниб туради. Масалан, шундай шеърий парчалардан бирида меҳмондўстлик кўрсатиш, сахийлик энг яхши фазилат сифатида қаралади ва ҳаётда шундай бўлишига даъват этилади:

Кулса қали ўрайин,
Бергил таки азуқлук.
Қарғиш қилур умалар
Юнчиг кўриб қўнуқлук.

Бу шеърий парчанинг маъноси: Қўноқ сенга сўраниб келса, озиқ-овқат бериб қут, агар меҳмондўстлик ёмон бўлса, меҳмон қарғайди.

Китобда ҳарбий мавзудаги шеърий парчалар ҳам кўплаб келтирилган. Улардан бирида шундай дейилади:

Бегим ўзин ўғурлади,
Ярағ билиб ўғурлади,
Улуғ тенгри ағирлади,
Аннин қут қув тури туғди.

Бу шеърий парчада тангутларнинг беги душманни қўлга тушириш учун пистирмага яширингани таърифлаб айтиладики, бегим фурсат

кутиб, ўзини аскардан четга олиб яширинади, худо унга зафар берди. Демак, бек ҳарбий маҳорат кўрсатгач, улуғ тангри унга марҳамат кўрсатган, шунинг учун унинг бахти очилган.

Эътибор берилса, дастлабки икки мисрадаги қофияда “ўғурлади” сўзи келган. Маҳмуд Қошқарий бу сўзни шундай изоҳлайди: “ўғурлади — ўз вақтида қилди, ўғирлади (улгурди)”. Бунга мисол тариқасида “Эр ишин ўғурлади” мисоли келтирган. Маъноси: “одам ишини қилишга умид қилди, ишонди ва ўз вақтида қилди”, демакдир. Шу билан бирга бу сўзнинг “ўғри” сўзи билан боғлиқ маъносига ҳам изоҳ берилган, бунинг учун “Эр товар ўғирлади”, (яъни одам мол ўғирлади) мисол келтирилган, чунки у фурсат пойлаб турган эди. Демак, ҳар иккала ҳолатда ҳам пойламоқ маъноси асос бўлади. “Бундай маънода келишига яна бошқа бир сабаб бор,— дейди муаллиф.— У ҳам бўлса, ўғри сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир. Юқоридаги феъл шу сўздан ясалган. Бироқ энгил бўлсин учун “и” ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чиройлидир.

Айрим шеъринг парчаларда муҳаббат изтироблари, ошиқнинг қийиб-ёнишлари, ўтли кечинмалари ҳарорат билан ифода этилган. Масалан:

Йиғлаб ўзу артадим,
Бағрим башин қартадим,
Қамиш қутуғ иртадим,
Яғмур куни қан сачар.

Бунда ошиқнинг севгилисининг орқасидан йиғлаб ишдан чиқаёзгани, битиб қолган бағрининг ярасини қайтадан тирнагани, кетган бахтини қидиргани, кўзидан ёмғирдай қон сочгани дард билан изҳор этилган.

Шундай қилиб, Маҳмуд Қошқарий ўз асарига материал йиғиш учун туркий қабилалар ўрнашган қишлоқ ва овулларни кезар экан, халқ оғзида мавжуд турли ривоят, ҳикоят, мақол ва ибораларни ҳам ёзиб олган, ўз назарий хулоса ва қарашларини далиллаш учун, улардан ўрни билан фойдаланган. Алп Эр Тўнгага бағишланган марсия парчаларини ҳам худди шу даврда ёзиб олган.

“Девон”да у ҳақда бир қатор маълумотлар келтирилган. Унда айтилишича, Алп Эр Тўнга туркий қавмларнинг баҳодир саркардаси, туркий давлатнинг ташкилотчиси ва уни мустаҳкамлаб, довруғини ёйган қаҳрамон хоқони. Форслар уни Афросиёб деб аташади. “Девон”даги маълумотларга қараганда, у тарихий шахсдир. Чунки, бу маълумотлардан маълум бўладики, Афросиёб Афридун (ёки

Фаридун)нинг Тур исмли ўғлидан набираси Эшанг (ёки Хушанг)нинг ўғлидир. Манучехр ва унинг ўғли Навзарни енгиб, бутун Эронни эгаллайди ва ўн йиллаб ўз қўл остида тутлади.

Афросиёбнинг марказий шаҳри Қошғар эди. Ҳавоси яхши бўлгани учун, у доим шу ерда яшар эди. Қоз исмли қизи Қазвин ва Қум шаҳарларини бино қилган. Қорахонийлар чегараси бўлган Қазвин шаҳрида Қоз-ғоз, ўйнар эди. Шунинг учун шу исм билан аталган. Қум шаҳрида Қоз ов қилар эди. У шаҳар серқум бўлгани учун овга мос эди. Ила водийсида оқувчи катта сувнинг Қоз деб аталиши эса Қознинг унинг қирғоғида қалъа қургани учундир. Афросиёб Бахтуннаسر ўғли Батзанни шу қизи сабабли, Жаруқ деган шаҳарга қаманган эди. Баъзилар бу шаҳарларни Афросиёбнинг Марвий Шоҳижон деган ўғли қурдирган дейишади. Афросиёбнинг Барсағон деган ўғли ҳам бор эди. Барсағон шаҳрини шу ўғли бино қилган. Маҳмуд Қошғарийнинг бобоси бу шаҳарда яшаган. Юнгу водийси (дарёси) Афросиёб ўғли қурдирган Бормон шаҳрига оқади. Тарим сўзи Афросиёб авлодидан бўлган хотинларигагина қўлланади. Хотун сўзи Афросиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир. “Девон”да Афросиёб ҳаётига оид бу маълумотлар турли жойлардан келтирилган. Шу билан бирга, Афросиёб ўлимига бағишланган марсияда унинг ўлими нақадар оғир жудолик бўлгани, эл-юрт ундан кўп қайғу-ғамга ботганлиги изтиробли тарзда ифода этилган.

Шу билан бирга, марсияда туғилиш бор экан, ўлим ҳам барқарор эканлиги, ундан ҳеч ким қочиб қутила олмаслиги, ҳатто “отса замон пойлаб ўқ, тоғлар боши” ҳам янчилиши таъкидланади. Лекин дунё беги кетганда “ёвузлар куч олиши”, “эзгу ишлар камайиши”, “билимдонлар эзилиши” нола билан қайд этилади. Бу билан эл-юрт, туркий қавмлар ҳушёрликка ва бирликка чақирилади.

Асарда келтирилган кўпгина халқ мақоллари катта ижтимоий мазмун ташийди. Улар муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Унда келтирилган айрим мақоллар ҳозирги ўзбек халқ мақолларига айнан ўхшашлирки, бу ҳол уларнинг яшовчанлигидан, халқимизнинг тарихи ва маданияти ўтмиш туркий қавмлар билан мустаҳкам алоқадорлигидан далолат беради. Масалан, “Қуш қанотин, эр атун”, яъни қуш қаноти билан, эр оти билан. “Этли, тирноқли эзирмас”, яъни этни тирноқдан ажратиб бўлмайди. “Бир қарға билан қиш келмас”. “Кенг тўн убрмас, кенгашлик билиг артамаз”, яъни кенг тўн тузимайди, кенгашли иш бузилмайди. “Эрдам баши тил”, яъни одобнинг боши тил ва бошқалар.

Қисқаси, “Девону луғатит-турк” халқимиз тилини, тарихини,

анъаналари, урф-одатлари ва оғзаки ижоди илдишларини сақлаб, асраб келаётган буюк хазинадир.

Эски туркий тил мўъжизаси

Туркий қавмлар, жумладан, бизбекларнинг адабий тили тарихидаги энг қадимий ва қадимий туркий тил деб номланган босқичлар ҳақида Ўрхун Энасой ёзма ёдгорликлари ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида келтирилган маълумотлар орқали мулоҳаза юритилади. Бу тил ўзига хос бўлган хусусиятларига эга. Уни олимлар д—ловчи тил ҳам дейишади. Ҳозирги “оёқ” сўзининг “одоқ”, “қайин” сўзининг “қадин”, “кейин” сўзининг “кедин” каби айтилиши ўша давр тилига хос хусусиятдир.

Биз ёдномалар орқали ўша давр тилида жўналиш келишигининг —гару,—ра,—ру ҳамда уларнинг вариантлари мавжуд бўлганлигини билиб оламиз. Масалан, Ўғузгару (ўғизларга), уйғургару (уйғурга), юракра (юракка), башра (бошга), ташра (ташқарига) ва бошқалар. Тушум келишигининг “—иг,—иг” қўшимчаси ва унинг вариантлари ҳам ўша даврлар тилига хосдир. Масалан, бўдунуг (халқларни), савиг (сўзни), бегиг (бегни) ва бошқалар. Тилимизнинг қадимги даврларида шарт феъли—сар аффикси билан ясалган. Масалан: борсар (борса), келсар (келса) каби.

Тилимиз тарихининг эски туркий тилга оид босқичи ҳам бир қатор ўзига хосликларга эга. Бу даврда туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг халқ сифатида ва тилларининг халқ тили сифатида шаклланиш жараёнларига имкон туғилди. Бу давр (яъни XI—XIV асрлар)да адабий тилдаги ўзига хосликлар нимадан иборат? Агар ўзбек тилининг тасраққийёти нуқтаи назардан қарасак, биринчидан, ўзбек халқ тилининг илк даврига хос шакллар мавжуд. Масалан, “Қутадғу билиг”да “бўддилар”, “ким эрса” (ким бўлса), “яхшироқ”, “Буғрохон тилинча” (Буғрохон тилида) ва бошқалар; иккинчидан, қадимги туркий тил шакллари ҳам сақланиб турар эди. Масалан, хотин сўзи маъносида урагут, хатун, аврат, аёл, киши, тиши каби сўзлар, “қамуг” (ҳамма), эран (эрлар, кишилар, жўмардлар), билиг (билим), қағар(қор), адуг (айиқ) ва бошқалар; учинчидан, форсий ва арабча тил унсурлари кириб қолганлиги ва амалда оммалаша боргани. Масалан: фаришта, иттифоқ, аҳвол, авлод, наврўз, ажойиблар ва бошқалар. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат

ул-ҳақойиқ”, Яссавийнинг “Ҳикматлар”и, “Тафсир”, Ўғузнома”, Бурхониддин ўғли Носриддин Рабғўзийнинг “Қиссаси Рабғўзий”и ва бошқа асарлар эски туркий тилни ўрганиш манбаларидир.

Улардан бири “Қутадғу билиг” асарининг тил хусусиятлари кўпгина тилшунос олимлар томонидан ўрганилган. Асар устида илмий ишлар ҳамон давом этмоқда. Олимларнинг кузатишича, ўша даврда кўпгина сўзлар қабилалар тилида турлича талаффуз этилар эди. Юсуф Хос Ҳожиб (Юсуф Балосоғуний) ўз асари орқали талаффуздаги умумийликни мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, талаффуз ҳамда имлода бир хилликни яратган. Масалан, янги, уял. Шунингдек, муаллиф ўз асари тилида турли хил морфологик шаклларни янги сўзларда қўллаган. Масалан: Озунчиғ (алоҳида қилиқли, эзма одамни:—чи сўз ясовчи қўшимча,—ғ тушум келишиги қўшимчаси); тариқчи(дон экувчилар), ағичи (идишчи, ошхона бошлиғи), битикчи (котиб) ва бошқалар.

Шунингдек, “Қутадғу билиг” тилида—ғу,—қу,—ку,—гу, аффикслари маъноси ҳам анча кенгайган. Масалан: тушгау (тушовланадиган—сифатдош), ичқу (ичиладиган—мавхум от), борғу (бориш керак, зарурлик), битғу (битарлик—миқдор), тирағу (тиргович), кўзуку (косов—қурол номи) кабилар.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари орқали ўша давр адабий тилида сўз ясовчи аффиксларнинг вазифаси услубий кенгайиб борганлигини кўрамиз. Муаллиф бу усулни ривожлантириб, уни пухта тартибга тушириш учун катта хизмат қилган.

Асар тилида мамлакат, Юсуф, Муҳаммад, ҳурмат, одил, адолатлик, золим, қодир, мадраса, олим, китоб, намоз, давлат каби арабча сўзлар қўлланган. Айрим тадқиқотларда асар тилида арабча сўзлар 94 та деб кўрсатилади. Шунингдек, осмон, бозор, пул, тухум, гуҳар, нодон, хон, воҳа, дўст, даҳан, гул, гўш, (қулоқ), покиза каби форсча сўзлар истеъфода этилган.

Асар тилида қадимги лексик унсурлар ҳам кўшилиб, синонимик, антонимик, омонимик қаторлар ҳам юзага келган. Масалан: ариғ—иглик (оғриқ), ачиғ—симег (тоза), қамуғ—барча (ҳамма) каби синонимлар, ачиғ (аччиқ), ачиғ (тоза) каби омонимлар, ачиғ (аччиқ, татиг, ширин, бедук), буюм; баланд (қоди, қуйи) кабилар атномимлар бунга мисол бўлади. Шу билан бирга, бу давр тилида ҳозирги ўзбек тили учун ҳам тушунарли бўлган ат(ҳайвон, исм) яруқ—ёруғ, ёруғ—қаронқу, яхши—ёмон, алис—яқин каби антоним сўзлар ва бошқа лексик-грамматик воситалар ҳам кўплаб учрайди.

Шунингдек, “Қутадғу билиг” тилида бир қатор сўзларнинг маъноси кенгайгани ёки аввалги маъносидан бошқача маъноларда қўлланиши ҳам кузатилади. Масалан, “Девону лугатит турк”да қарши сўзи шоқ қасри маъносини билдириши изоҳланган. “Қутадғу билиг”да бу сўз иморат, ускуна, мол-мулк маъноларида келган. Ёки “Девону лугатит-турк”да товар-жонли, жонсиз мол маъносида изоҳланган. “Қутадғу билиг”да бу сўз бойлик маъносида, куч-қувват сўзи имконият маъносида қўлланган. Ушбу сўзлар маъносининг бундай кенгайиши ҳозирги тилимизда айрим атамаларнинг ўзига хослигини таъминлашга ҳам хизмат қилоқда. Масалан, мамлакатимизда давлат тили тўғрисидаги қонун амал қила бошлагач қўпгина атамалар ўзбекчалаштирилди. Хусусан, хужжатчилик соҳасида камчилик кўп эди. Бир неча хужжатлар рус тилида қандай номланса, ўзбек тилида ҳам шундай аталиб келинган. Биласизки, ҳозир улар асосан ўзбекча муқобилини топди. Шундай хужжат номларидан бири “рапорт” атамаси эди. Уни ўзбекча қандай номлаш мумкин? Изланса, тарихимизга, ноёб китобларимизга мурожаат қилинса, топилар экан. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ёрлиқ, нома маъносида “билдургулук” сўзи ишлатилган. Шундан келиб чиқиб, олимлар бу атамани “билдирги”, “билдириш”, “билдиришнома” каби муқобилларини тавсия этишади.

Бу давр ёзма ёдгорликлари тили асосида туркий тилнинг ўзига хос ривожланиш хусусиятлари ҳақида ҳам маълум хулосалар чиқаришга имкон беради. Маълумки, туркий тил тарихида “д”, “дз” нинг “й”га алмашуви жараёни узоқ давом этади. Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотига қараганда, “яғмо, тўхси, қипчоқ, ябаку, татар, қай, жумул ва ўғузлар ҳар вақт “з”ни сўзда “й”га айланттирганлар ва ҳеч маҳал “дз” билан сўзлашмаганлар. Чунончи, улардан бошқалар қайин дарахтини “қадзинг” десалар, бу қабилалар “кайинг” деганлар. Айрим қабилалар эса “дз”ни “з” билан алмаштириб қўллашган. Масалан, чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида “дз” билан айтиладиган сўзлар қипчоқ, яман, сувор, булғорлар ҳамда руслару то Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда “з”га алмаштирилган. Чунончи, турклар оёқни “адзақ” деса, улар “азақ” деганлар. Маҳмуд Қошғарийнинг кўрсатишича, чигилларда “дз” билан айтиладиган сўзлар яғмо, тўхси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи уруеларда “й” билан алмашган.

Эски туркий ёдномалар, хусусан, XII асрдан кейинги даврда, айниқса, Олтин Ўрда адабий тили деб аталган асарлар тилида “д”нинг “й”га ўтиши асосий ўрнини эгаллагани кўринади.

Шундай қилиб, тилимиз тарихида эски туркий тил деб номланган даврда ҳам улкан ва бебаҳо ёдномалар яратилди. Улар халқимиз ақл-заковатининг ўзига хос мўъжизаларидир. “Кутадғу билиг”даги ноёб дидактик талқинлар, “Қиссаси Рабғузий”даги фантазия кенглиги, Аҳмад Яссавий “Ҳикматлар”даги адолат, ҳалоллик йўлидаги ўғитлар, “Муҳаббатнома”нинг ҳали-ҳануз қўлдан қўймай ўқилиши, бир томондан, халқимиз берган даҳо ижодкорларнинг моҳирлигини, иккинчи томондан, ўша давр тилининг куч-қудратини кўрсатади.

ҲАЗРАТ НАВОИЙ ЖАСОРАТИ

Қадимги Греция Европада цивилизация ўчоғи сифатида қандай ўрин тутган бўлса, Ўзбекистон ва ўзбек халқи Осиёда, бутун туркий ўлкалар ва барча туркий халқлар тарихида худди шундай ўрин эгаллайди.

Чингиз Айтматов

1. Эски ўзбек тилининг кўлами

Эски ўзбек тили ўзбек халқи тилининг тақомилашишини ифода этади. Чунки XIV асрга келиб умумхалқ ўзбек адабий тили юзага келди. Бу тил бадий, илмий, диний мавзудаги асарлар давлат ҳужжатлари яратилиб келди. Бу адабий тилнинг дастлабки ривожланиш босқичида, тўғрироғи, XVаср бошларида Дурбек, Лутғий, Отойи, Саккокий, Яқиний, Аҳмадий, Юсуф Амирий, Мирҳайдар, Ҳусайний, Жавҳарий, Қамбар ўғли, Қосим, Мансур бахши, Гадоий, Мир Саид, Омоний ва бошқа ижодкорлар ҳисса қўшдилар.

Эски ўзбек тилининг мавқеи тобора ошиб бориб, ҳозирги бутун Ўрта Осиё, Қозоғистон, Туркменистон, Озорбайжон, Татаристон, Бошқирдистон, Қашқар, Ҳирот ва бошқа ҳудудларгача ёйилган эди. Бу адабий тил XIX асрларгача қўлланиб келди. Алишер Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Пошоҳўжа, Боқий, Нишотий, Гулханий, Абулғози Баҳодирхон ва бошқа ижодкорлар эски ўзбек адабиётининг ривож ва юксалишга ҳисса қўшдилар. Айниқса, бу соҳада улғу мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси бебаҳодир. Шунинг учун ҳам уни ҳақли равишда ўзбек адабий тилининг асосчиси дейдилар.

Айтиш мумкинки, эски ўзбек адабий тили эски туркий тилнинг бу восита давомидир. Чунки ундаги асосий фонетик, лексик, грамматик хусусиятлар сақланиб, янги ривожланиш босқичига кўтарилган эди.

Шу билан бирга, эски ўзбек адабий тилида эский туркий тилдан айрим фарқли жиҳатлар ҳам ўсиб чиққан эди. Масалан, қадимий ва эски тилда “д”лашиш ҳодисаси мавжуд бўлса, эски ўзбек тилида тамоман “й”лашишга ўтилди. Чунончи, илгари идиз, адо дейилса, кейинча ийи, оёқ дейила бошлади. Айтайлик, “Қутадуғ билиги” тилида “кедзин” (кейин), “кудзрук” (дум), “кедзик” (ҳайвон) каби “дз”ланган сўзлар кўп учрайди.

Тўғри, “д”, “з”, “дз”ларнинг “й”га алмашиши эски туркий тилда ҳам мавжуд эди. Маҳмуд Қошғарий бундай хусусиятларни турли қабилалар тили мисолида таҳлил қилган. Масалан, яғмо, тўқси, қипчоқ, ябақу, татар, қай, жумул ва ўғузлар ҳар вақт “з”ни “сўзда “й”га айлантиришларини ва ҳеч маҳал “дз” билан сўзламасликларини таъкидлаган. Умуман, “дз”лашиш ҳодисаси X—XII асрларда диалектларни фарқловчи ҳодиса бўлиб қолган ва эски ўзбек тили даврида бу фонетик ҳодиса “й”лашишга ўтган “з” ва “д”лашишнинг айрим хусусиятларигина баъзи асарлар тилида учрайди, холос. Масалан, Алишер Навоий асарлари “Шайбонийнома” ва бошқа асарлар тилида “хизмат” сўзи “хидмат” шаклида қўллангани кузатилади. Шунингдек, бу даврга келиб шарт майлининг (сар) эски шакли қўлланмай, у янгича (са) шаклини олди. Келишик кўшимчалари олдида “н” товушини қўллаш (қатинда—ёнида, ичинда—ичида каби) камая борди. Эски туркий тилда тартиб сон бешинч, олтинч каби айтиларди, бу даврга келиб бешинчи, олтинчи шаклида ишлатила бошлади. Восита келишиги (тилин—тили билан, кўзун—кўзи билан, учун—учи билан каби) умуман истеъмолдан чиқди, бошқа келишиклардаги вариант ва шакллар ҳам камайди. Масалан, тушум келишигини—иғ,—иғ, (бўдунуғ—халқаларни, бегиг—бегни, қатунуғ—хотинни каби), жўналиш келишигининг—ғару ва унинг вариантлари (қайғару—қарерга, ёйғару—ёзга),—ра,—ру (юракра—юракка, башра—бошга, эбирму—уйимга каби) шакллари эски ўзбек тилида амал қилмай эскириб қолди.

Умуман олганда, эски ўзбек тили янги тараққиёт босқичига кўтарилган халқ тили эди.

2. Алишер Навоий сўз қудрати ҳақида

Алишер Навоий инсон камолотини улуғлаган, инсонни яратганининг буюк мўъжизаси сифатида қадрлаган, тилни эса инсонни ҳайвондан ажратиш шарафловчи илоҳий неъмат сифатида таъриф этган донишманд эди. Унинг тил ва нутқ борасида ўғитлари ва мулоҳазалари

деярли ҳар бир асарида мавжуддир. Масалан, ўзбек шеърининг дидактик асари бўлмиш “Назм ул-жавоҳир”да оғзаки ва ёзма нутқда, умуман, тилда сўз қўллаш маданияти ҳамда одоби, сўз қондаси ҳақида ибратомуз фикрлар кўп. Бу асардаги 255 та рубойининг 25 таси сўз қудратига доир.

Алишер Навоий сўзнинг, умуман, тилининг ижтимоий қимматини тўғри тушунган. Жамиятдаги барча муносабатлар сўз-тил орқали амалга ошаётганини англаб, тилга, тилдаги ҳар бир сўзга ҳурмат билан қараган. Сўз қудратини эъзозлаган шоирнинг “Ҳайрат ул-аброр”да таъкидлашича, танида руҳи бор одам доим сўзга эҳтиёж сезади. Сўз дунёда бор барча кўнгилларнинг қутисидagi жавоҳир, ҳамманинг оғиз қутисидagi қимматбаҳо гавҳардир. Агар тил бамисоли бир пўлат ханжар бўлса, сўз унга қадалган инжулардир. Тил бу чаманнинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга кўнган шабнамлардир. Сўз ўлган одамнинг танасига пок руҳ бағишлайди. Сўздан танадаги руҳ ҳалок бўлиши мумкин.

Улуғ мутафаккир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида сўз ва ибораларни айтишдан маъно ифодалаш ва улар воситасида тузилган гаплар (фикрлар) инсон учун керак эканлигини таъкидлайди.

Буюк шоир бир қанча рубойларида шакл ва мазмун бирлиги масаласига тўхталган. Унинг таъкидлашича, “назмда ҳам асосий нарса маънодир, унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър тушунган одамнинг яхши баҳосини ололмайди. Ҳам яхши шаклга эга бўлган, ҳам гўзал маъно асосига қурилган шеър ҳақиқий шеърдир”.

Шуни ҳам айтиш керакки, улуғ мутафаккир бу сўзларига ўз асарларида қатъий амал қилиб, шеърларида мазмун ва шакл бирлигини ифода этди. Алишер Навоий асарларининг поэтик хусусиятларини ўрганган алломалар ундаги шеърини санъатларнинг гоят гўзал ва мазмунга бой эканлигини эътироф этадилар. Бу ҳақда В.Абдуллаев, Н.Маллаев, И.Султонов, Шайхзода, А.Рустамов, А.Қаюмов, Б.Валихўжаев, Р.Орзибеков, Н.Комилов, Р.Воҳидов ва бошқа олимларнинг қимматли фикрлари мавжуддир.¹

Шоирнинг ўғитлари ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутққа қаратилгандир. Шунинг учун матнни кўчиришда хато қилувчи хаттотларни ҳам аяб ўғирмайди. Тилинг била кўнгилни бир тут деган шоир ўйлаб гапириш масаласини қайта-қайта таъкидлайди.

¹ Мумтоз адабиетимизда шеърини санъатларнинг қўлланиши ҳақида яна қаранг: Ҳожиаҳмедов А.Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. Т, “Шарқ” нашриёт матбаа концерни бош таҳрирати, 1998; Шу муаллиф. Мумтоз бадиият малоҳати. Т, “Шарқ” нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти, 1999; Умаров Ҳ. Адабиёт қондалари, академик лицейлар учун ўқув қўлланма, Т, Ўқитувчи” 2002 й, в.б.

Умуман, Алишер Навоий тил ва сўз қўллаш масалаларида ибратли ҳикматлар қолдирди, улардан нутқ одоби, қисқа ва чиройли сўзлаш, нутқнинг маъноли ва мантиқли бўлиши тўғрисида таъсирчан мулоҳазалар билдирган. Улар ҳали-ҳануз авлод-авлодларни маданиятгли ва мантиқли сўзлаш йўлида тарбиялаб, огоҳлантириб келади.

3. Шоирнинг сўз қўллаш маҳорати

Алишер Навоийнинг она тил ривожига ва тараққиётидаги хизматлари беназирдир. Айтиш мумкинки, аллома туркий тилнинг форс ва араб тили билан тенг мусобақа тушиб, ўрин талашаётган бир даврда майдонга чиқади. Араблар босиб олган барча худудларда, жумладан, Ўрта Осиёда ҳам араб тили ҳукмрон давлат тили эди. Олимлар ўз асарларини бу тилда ёзишга мажбур эдилар. Иккинчидан, сомонийлар даврида давлат тили даражасига кўтарилган форс-тожик (дари) тилининг ҳам мавқеи баланд эди. Ҳатто теурийлар даврида ҳам бу тил давлат тили сифатида қаралар, юқори табақа бу тилда гаплашиш ва ёзишни одат қилган эдилар.

Алишер Навоий ана шундай бир шароитда она тилини ҳимоя қилиб чиқди. Унинг маъно бойликлари, услубий имкониятлари чексиз эканлигини кўрсатди. Буни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлади. Шоирнинг кўрсатишича, туркий тилда “ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зеб ва зийнат; тўққуз фалақдин ортуқ анда фазл ва рифъат (юксалик); маҳзани, дурлари кавокиб гавҳарларидан рахшандароқ; гулшани гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандроқ”. Алишер Навоий фикрига қараганда, туркий тилга эътиборнинг бундай суствлиги икки нарса билан боғланади. Биринчи сабаб, форсий адабиёт тарихи узоқроқ, сомонийлар давридан изчил адабий тил сифатида қўлланиб келинмоқда. Туркий тилда ижод қилувчилар эса камчил ва адабий тилда ижод кейинроқ бошлаган. Иккинчидан, туркий тилнинг маънолар хазинасига кириб, маъно аҳли унинг зийнатларини кўриб улгуришмаган. Чунки бу хазинанинг қўриқловчи йилонлари, тиканлари бор. Гулнинг тиканидан қўрқмай, хазинанинг тилсимидан тортинмай, бу маънолар денгизига ғаввос каби шўнғиш керак.

Илмий асарларни араб тилида, бадий асарларни форс-тожик тилида ёзиш анъанага айланиб қолган, туркий тилга эса қўпол тил сифатида қаралаётган бир даврда бундай чиқиш, биринчидан, чин ватанпарварлик белгиси, иккинчидан, тиллар соҳасида катта билим соҳиби эканлигидан далолат, учинчидан, юксак жасорат ҳамда истеъдод ифодаси эди. Айтмоқчимизки, бу хил жасорат ўз-ўзидан бўлмайди. Бу халқнинг бахти, Оллоҳнинг иродасидир.

Яна шунни айтиш керакки, Алишер Навоийнинг бу буюк саъй-ҳаракатларига фақатгина шахсий ташаббус деб қараб бўлмайди. Бу унинг зиммасига тушган ижтимоий вазифа эди. Давр ўртага қўйган бу вазифанинг маълум асослари бор эди. Гап шундаки, “XIV асрнинг иккинчи ярмидан Темур бошчилигида катта территорияда қудратли давлат вужудга келди. Бу даврда илм, маданият ва адабиёт равнақ топди. Темур ва унинг авлодлари ўз саройларида адабиёт ва илм аҳллариини тўплайдилар. Темурнинг ўз ташаббуси билан давлат ишлари туркий (эски ўзбек) тилида юритилади, шоир ва ёзувчилар туркий (эски ўзбек) тилида ёзишга даъват этилади”¹.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида эътироф этиб айтадики, “Ажам шуароси ва форс фуқароси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоиш бериб эрдилар, турк тили билан қалам сурдум ва ҳар нечук қондамки, маъни абкарига зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдум.”

Дарҳақиқат, Алишер Навоий она тилини фақат назарий томондангина ҳимоя қилиб қолмай, балки бу тилда ҳам насрий, ҳам назмий асарлар ёзди, илмий асарлар яратди, бу асарлар ўзининг бебаҳо ва беназирлиги билан эл оғзига тушди. Алишер Навоий бу билан туркий тилнинг юксак илмий ва бадий асарлар яратишда бошқа тиллардан қолишмаслигини исботлаб берди.

Хусусан, бу тилда “Хамса”нинг яратилиши бебаҳо мўъжиза бўлди. Бу воқеа ўз вақтидаёқ шоирнинг замондошлари томонидан юксак баҳоланган, унутилмас ҳодиса эканлиги эътироф этилган. Айтишларича, Алишер Навоий “Хамса”ни тугатиб, уни дўсти Хусайн Бойқарога бағишлаганидан, ғоят таъсирланган ва қувончи ичига сиғмаган шоҳ шоирни ўз отига миндириб, отни етаклаб Ҳирот кўчаларидан ўтган экан. Шоирнинг устози ва дўсти Абдурахмон Жомий эса унинг мақтовига қуйидагиларни айтган.

Осмондан мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форси тилда дур терганлар,
Дари тилда назм инжусин келтурганлар.
Агар ул ҳам назмин ёзса дари тилда,
Қолмас эди сўз айтишга куч ҳеч элда...

Алишер Навоий эски узбек адабий тилининг имкониятларини ҳам назмда, ҳам илмий асарларда юксак намоён этди. Хилма-хил

¹. Абдурахмонов Ф, Шукуров Ш, Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т, Ўқувчи”, 1973, 15—6.

жанрларда ва услубий кўринишларда бу тилнинг маъно ва шакл хусусиятларини, жозиба қувватини намоиш этди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи ҳам “Мезон ул-авзон” асарида қайд этган ва уни юқорида келтирган эдик.

Алишер Навоийнинг сўз қўллаш маҳорати айрим тадқиқот ишларида миқдорий таҳлилда ўрганилган. Бундай ишларда жаҳонда кўзга кўринган ёзувчилар томонидан ишлатилган сўзлар миқдори куйидагича қайд этилган. Алишер Навоий—26035 та, Александр Пушкин—21193 та, Уильям Шекспир—20000 тадан ортиқ, Мигель де Сервантес—18000 тадан ортиқ, Абдурахмон Жомий—17600 та, Абдулла Тўқай—14000тадан ортиқ сўз ишлатган.¹

Тўғри, тилнинг бойлиги ундаги сўзлар миқдорида эмас, балки уларнинг барча соҳаларида ишлатилиши ва маъно ифодалаш кучидадир.

Алишер Навоий асарларида ўзбек тилининг хилма-хил фонетик, лексик, услубий, грамматик имкониятлари таъсирчанлик касб этиб кўзга ташланиб туради. Биргина “Муҳокамат ул-луғатайн”да келтирилган 100 та феълнинг синонимик жуфтлари ўзига хос маъно нозикликлари билан кишиларни ҳайратга солди. Шунингдек, Алишер Навоий асарларида сўзларнинг ўз кўчма маънолари, омонимларнинг шеърӣ санъат яратишлари ўз таъсирчанлиги ва гўзал ифодалари билан ўқувчи дилида ҳаяжон кўзғайди.² Унинг асарларида турли сўз ясовчи қўшимчалар, феъл шакллари, бир қатор архаик унсурлар нозик услубий ифодалар касб этган. Бу эса муаллифнинг уларни маҳорат билан қўллаганидан далолат беради.

Шу билан бирга, Алишер Навоий ўз асарларида арабча ва форс-тожикча лексик-грамматик унсурлардан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Шоир қўллаган арабча-туркийча, арабча-форсча, форсча-туркийча унсурларнинг бирикишидан ҳосил бўлган янги сўзлар асардаги ифода таъсирчанлиги ва аниқлигига хизмат қилган. Қисқаси, “Навоий тили туркий тилнинг чўққисидир”.³

Она тилга садоқат

Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари она тилига чуқур ҳурмат ва садоқат ифодасидир. Чунки унда шоирнинг

¹ Бу маълумот А. Нурманов, А. Собиров, Н. Қосимоваларнинг “Ҳозирги ўзбек тили” дарслигидан (Т.“Ўзбекистон”, 2001, 15 –6) олинди.

² Ҳамидов З. Навоий бадий санъатлари, Т, 2001 й, 4 –6.

³ Алиев А, Содиқов К, Ўзбек адабий тили тарихидан. Т, “Ўзбекистон” 1994, 112 – 6.

инсонпарварлик, халқпарварлик қарашлари, она тилига бўлган чуқур ҳурмат ва у билан фахрланиш туйғулари ёрқин ифода топгандир.

Маълумки, туркшунослиқда тилларни қиёсий ўрганишни бошлаб берган Маҳмуд Қошғарийда ҳам ўз она тилининг маънолар хазинаси эканлиги, услубий имкониятлари чексизлиги билан фахрланиш туйғулари яққол сезилиб туради. Улуғ олимнинг бу соҳадаги ишлари кейинча Замахшарий ва Навоий томонидан ривожлантирилди. Алишер Навоий ўзининг 1499 йили яратган “Муҳокамат ул-луғатайн” асари билан эски ўзбек адабий тилини назарий жиҳатдан асослаб беради. Унда туркий тил форс-тожик тили билан солиштирилган. Агар Маҳмуд Қошғарий “Девону луғатит-турк” асарида туркий уруғ ва қабилалар тилини солиштириб ўрганган бўлса, Алишер Навоий бу асари билан ноқардош тилларни қиёсий ўрганишни бошлаб беради. Бу асарда туркий (ўзбек) тил ҳам бошқа тиллардан қолишмаслигини ва маънолар хазинасига эга эканлиги исботлаб берилди. Айниқса, ундаги номлаш имкониятлари, сўз ясалиши, унлиларнинг вариантларидан, яъни талаффуздаги фарқларидан келиб чиқадиган маъно янгиланишлари бу тилнинг ифода бойликлари беҳисоб эканлигидан далолат беради.

Алишер Навоий—ўзбек адабий тилининг асосчиси (Сценарий)

Алишер Навоий синфхонага кириб келади. Ўқувчилар ўринларидан туриб саломлашишади.

А.Н.: Ассалому алайкум, эй соғлом авлод!

Ўқувчилар: Ваалайкум ассалом, устоз!

А.Н.: Мен бугун ёшлар даврасига ёш бўлиб келдим.

Ўқувчилар: Биз сизни ҳамиша навқирон деб биламиз.

А.Н.: Боракалло! Раҳмат! Хўш, “Эски ўзбек тили” дарсларида нималарни ўрганмоқдасизлар?

Ўқувчилар: Биз бу дарсларда халқимиз тилининг тараққиёт йўлларини ўрганмоқдамиз.

А.Н.: Боракалло. Мана бу ерда қандайдир дарахт суратини чизиб кўйибсизларми?

Ўқувчилар: Ҳазрат, бу дарахт эмас, туркий халқлар тиллари ривожланиши қандай бўлганлигининг рамзий ифодаси.

А.Н.: Қани, тушунтиринглар-чи?

Ўқувчилар: Тил тарихи ва унинг босқичларини суратга қараб тушунтирадилар. Сўнг ўқувчилардан бири қўл кўтаради.

А.Н.: Марҳамат, сиз нима демоқчисиз?

Ўқувчи: Устоз, биз ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшганлигингизни, ўзбек адабий тилининг асосчисиз бўлганлигингизни ҳурмат билан тилга оламиз ва фахрланамиз. Айниқса, сизнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарингиз ибратлидир. Бунинг маъноси “Икки тил муҳокамаси” дегани. Бундан сиз ўзбек ва форс тилларини бир-бирига қиёслагансиз.

А.Н. Раҳмат! Мен бу асарни 1499 йилнинг декабрида ёзиб тугатган эдим.

Ўқувчи: Устоз, бу асарда сиз тилнинг аҳамияти ҳақида қандай яхши фикрлар айтгансиз-а! Тил инсонни ҳайвондан ажратувчи “гавҳари шариф” дегансиз. Китобда кишининг кўнгли, яъни фикри дарёга, сўз эса дурга ўхшатишган. Сўзловчи эса дарё тагидан ана шу дурларни топиб олувчи ғаввосларга ўхшатишган.

Бошқа бир ўқувчи қўл кўтариб, ўрнидан туради.

А.Н. Марҳамат!

Ўқувчи: Асарда айтилишича, дур турли хилда бўлгани каби, сўз ҳам ҳар хил бўлади. Яхши сўз кишига жон бахш этади, ёмон сўз кишини ҳалок этишгача олиб боради. Сизнинг фикрингизча, сўз сўзлашдан мақсад маъно ифодалашдир.

А.Н.: Тўғри-да.

Бошқа ўқувчи қўл кўтиради.

Ўқувчи: Китобда бу ҳақда айтилган фикрлардан маълум бўладики, устоз, сиз тил билан тафаккурни бир-биридан ажратмагансиз, балки уларни узвий бирликда олгансиз. Маънони бирламчи, шаклини иккиламчи деб ҳисоблагансиз. Маънога сўзнинг жони деб баҳо бергансиз.

А.Н.: Балли, худди шундай.

Бошқа ўқувчилар қўл кўтиради.

А.Н.: Хўш, сиз нима демоқчисиз?

Ўқувчи: Устоз, сиз бу китобда тилларнинг келиб чиқиши ҳақида ҳам мулоҳаза юритгансиз. Масалан, араб тилини “каломи илоҳий” деб улуғлагансиз.

А.Н.: Чунки худонинг каломини бўлган “Қуръон” ва пайғамбаримиз ҳадислари, авлиёлар ва машойихлар сўзи шу тилда яратилган.

Бошқа ўқувчи қўл кўтиради.

А.Н.: Марҳамат! Сиз ҳам бир нима демоқчисиз, шекилли?

Ўқувчи: Китобда туркий, форс ва ҳинд тиллари ҳамда уларнинг чиқиб келиши ҳақида ҳам маълумот келтирилган. Демак, бугунги туркий халқлар Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Ёфаснинг авлодлари, эроний тилга кирувчи халқлар Сомнинг авлодлари, ҳиндлар эса Ҳомнинг авлодлари экан-да?

А.Н.: Балли, тўғри фаҳмлабсиз. Энди ушбу асарда эски ўзбек тилининг имкониятлари қандай ифодаланганлиги ҳақида ҳам тўхталсаларингиз яхши бўлар эди. Чунки мен бу асарим билан ўша даврда мавжуд бўлган “форс-тожик тилигига бой ва нафисдир” деган фикрлар билан мунораза қилганман, ўзбек тилини “қашшоқ ва кўпол” деган гаплар ғайриилмий фикр эканлигини исботлаганман, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод қилишга рағбатлантирганман.

Ўқувчи кўл кўтаради.

А.Н.: Марҳамат!

Ўқувчи: Асарда аниқ тил ҳодисалари асосида икки тилнинг луғат бойлиги, сўз ясалиши, фонетик таркиби, услубияти ва бошқа хусусиятлари ўзаро солиштирилган. Бойлиги ва бадийий имкониятлари жиҳатидан ўзбек тилининг форс-тожик тилидан қолишмаслиги исбот этилган, ўзбек тили сўз бойлиги ва бошқа айрим хусусиятлари билан форс-тожик тилига қараганда бир қатор устунликларга эга эканлиги ҳам кўрсатилган.

Бошқа ўқувчи кўл кўтаради.

А.Н.: Марҳамат, сиз бу фикрни давом эттирмақчи бўляпсиз, шекилли?

Ўқувчи: Асарда тилнинг луғат бойлигига алоҳида аҳамият берилганлигини айтмоқчиман. Бу жиҳатдан, китобда келтирилган феъл-ҳаракат номи диққатга сазовордир. Масалан, қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармоқ, жийжашмак, ўнгдаймоқ, чекримак, думсаймоқ, умунмоқ, ўсанмоқ каби сўзларнинг маънолари тушунтирилган, бадийий асарларда қўлланишидан мисоллар келтирилган.

Китобда “бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт (яъни форс-тожик) тилида лафз ясамайдурлар” дейилган. Демак, бу маъноларни берувчи грамматик восита форс-тожикчада қўлланмас экан.

Бошқа ўқувчи кўл кўтариб ўрнидан туради.

Ўқувчи: Шунингдек, китобда келтирилишича, йиғламосинмоқ, инграмак, синграмак, ўкурмоқ, инчкирмак сўзлари йиғламоқнинг алоҳида-алоҳида кўринишларини ифодалайди. Бироқ форс-тожик тилида йиғламоқнинг барча кўринишлари бир хилдаги гиря кардан сўзи билан ифодаланади.

Бошқа ўқувчи сўз олади.

Ўқувчи: Ёки ўзбек тилидаги ичмак, сипқармоқ, томшимоқ сўзлари форс-тожик тилида нўшидан сўзи билангина ифодаланади. Китобдан шу ўринни ўқиб берай. “Бири сипқармоқ лафзидурки, муболага мундин ўтмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким:

Байт:

Соқий, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буқим, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқорай.

Оё! Бу сипқорай лафзи мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилгайлар. Ва томшимоққи, ғоят завқдин бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордиркум:

Байт:

Соқий чу ичиб, манга тутар қўш:
Томший-томший ани қилай нўш.

Бошқа ўқувчи навбат олади.

Ўқувчи: Китобда бошқа сўз туркумлари, айниқса, от сўз туркуми юзасидан ҳам шундай мисоллар келтирилган. Масалан, форс-тожик тилида оға ҳам, ини ҳам, яъни ака-ука ҳам бародар сўз билан, эгачи, яъни опа ҳам, сингил ҳам хоҳар сўзи билан айтилади.

Бошқа ўқувчи навбат олади.

Ўқувчи: Шунингдек, отнинг эгари форс-тожикчада зан дейилса ҳам, жибилгир, тўқум, торлиғ, тўқа, қушқун каби абзаллари туркий сўзлар билан юритилади.

Бошқа ўқувчи суҳбатга қўшилади.

Ўқувчи: Китобда ҳар хил ҳайвон ва қушларни турларга бўлиб номлаш форс-тожик тилида оз, ўзбек тилида эса бундай номлар жуда кўп эканлиги кўрсатилган. Масалан, китобда келтирилишича, ўзбек тилида кийикнинг эркаги “хуна”, тишиси “қилчоқли”, дейилади. Суйкуннинг эркаги, “бўғу”, тишиси “марол” дейилади. Форс-тожик тилида булар фақат оху ва гаваз дейилади, холос. Шунингдек, ўзбек тилида тўнғизнинг эркаги қабон, тишисини мегажин, ушоғини, яъни боласини чурпа дейилади. Форс-тожик тилида буларнинг ҳаммаси “хўк” ва “гуроз” дейилади, холос.

Бошқа ўқувчи навбат олади.

Ўқувчи: Китобдан яна бир парча ўқиб берсам дегандим.

А.Н.: Марҳамат!

Ўқувчи: “Ва ҳусн таърифида улуғроқ холғаким, турклар менг от қўюптурлар, араб (форс-тожиклар ҳам) от қўймайдурлар, Турк бу таърифни бу навъ адо қилибдурким,

Байт:

Анингким, ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Бошқа ўқувчи сўз олади.

Ўқувчи: Асарда омоним ва кўп маъноли сўзлар ўзбек тилида форс-тожик тилидагига нисбатан хийла кўп экани, бундай сўзлар туюқ жанрида шеърлар битиш учун кенпроқ имконият бериши кўрсатилган. От, ит, бор, соғин, туз ва кўк сўзларининг 5-6 маъно ифодалаш таҳлил қилинган. Шеърнинг туюқ жанри ўзбек шеърлятида мавжудлиги қатор мисолларда кўрсатилган. Форс-тожик шеърлятида эса бу жанр йўқдир.

Бошқа ўқувчи: Менда бир савол бор.

А.Н.: Айтинг.

Ўқувчи: Бу ўртоғимиз туюқ қандай жанр эканлигини тушунтирса.

Ўқувчи: Туюқ махсус вазнда яратилади, 1—,2—,4— мисралари қофияланади ва қофияда битта омоним сўз келади. Масалан:

Ё раб, у шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
Жонима пайваста новак отқали,
Фамза ўқин қошиға ёлабмудур?

Бу шеърнинг қофиясида келган “ёлабмудур?” сўзи биринчи мисрада “ё лабмикан?”, иккинчи мисрада “ялаганмикан?” тўртинчи мисрада “ёй, яъни камон қилиб турибдимикан?” деган маъноларни англатади.

А.Н.: Балли, яхши англабсиз.

Бошқа ўқувчи қўл кўтариб навбат олади.

Ўқувчи:—асарда сўз ясалиши ҳақида ҳам қизиқарли мулоҳазалар мавжуд. Унда ўзбек тилининг янги сўз яшаш имкониятлари ва усуллари мисоллар асосида изоҳланган. Масалан, ўзбек тилида ш ҳарф (қушимчаси) билан чопишмоқ, топишмоқ каби сўзлар,—чи воситасида кўриқчи, сувчи, кўшчи каби сўзлар, л—кўшиш билан ясол, қабол каби ўзбек тилининг фонетик хусусиятлари ва услубий қулайликлар ҳақида ҳам яхши мисоллар кўп келтирилган.

Яна бир ўқувчи қўл кўтариб навбат олади.

Ўқувчи:—Устоз, менда савол бор эди.

А.Н.:—Марҳамат, қандай савол?

Ўқувчи:—Ўзбек тилининг шунча яхши имкониятларини айтгансиз-у, аммо унга арабча, форсча сўзлар ҳам ўзлашганини айтмагансиз.

А.Н.:—менимча, уни айтишим шарт эмас эди. Сабаби нималигини биласизларми?

Ўқувчи: Чунки халқлар ўзаро иқтисодий, маданий, дўстона алоқада бўлгандан кейин бир-бирларининг тилларига сўз ва иборалар ўтиб туради. Араб ва форс тилларидан ўзбек тилига сўз ўзлашиши ҳам шундан.

А.Н.—тўғри.

Бошқа ўқувчи:—Асарда ўзбек ва тожик халқларининг қадимий ва доимий дўстона алоқалари ҳақида дейилган: “Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири бирла омезиш ва гуфту гузори бор, ул бирининг ҳам бу бири била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор”. Демак, бу асар ўзбек тилини камситишга барҳам беришини назарда тутган, халқларимиз дўстлигини улуғлаган.

Бошқа ўқувчи:—Мен китобдан яна бир парча ўқиб бермоқчиман: “Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлган таъб аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил билан озроқ айтсалар эди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди”.

Бошқа ўқувчи:—Демак, ўша пайтда айрим ўзбек зиёлилари, раҳбарлари, давлат арбоблари ўз тилида эмас, форс-тожик тилида кўпроқ гаплашишган, давлат ишларида ўз тилларида эмас, форс-тожик тилида муомала қилишган, ўзбек ижодкорларидан айримлари эса ўз тилида эмас, кўпроқ форс-тожик тилида ижод қилишган.

А.Н.:—Айни ҳақиқат.

Ўқувчи:—Бу эса ўзбек тилининг вазифавий муомала доирасини чегаралаган ва унинг услубий имкониятларининг очилишига халақит берган. Бизда собиқ Шўролар даврида ҳам рус тилига эътибор шундай кучайган эди. Ҳозирги пайтда тилимизга Давлат тили мақоми берилган, демак, тилимизнинг вазифавий муомала доираси кенгайган. Бу эса, ҳазрат, сизнинг ҳам орзу-умидларингизнинг рўёбга чиқишидир.

А.Н.:—Балли, кўп яшанг. Мана, баҳонаи сабаб билан сизларга суҳбатдош бўлдим, эски ўзбек тилидан қанчалик билимга эга эканлигингизни билиб олдим. Энди бу ерда ёзилган луғатни дафтارينгизга кўчириб олинг. Дарсда фаоллик кўрсатганларни эса ўқитувчиларингизнинг ўзи баҳолайди. Хайр, омон бўлингизлар.

МАҲОРАТ ДЕНГИЗИДАН ИККИ ТОМЧИ

Мумтоз шоирларимизнинг тилдан фойдаланишдаги маҳоратлари катта-кичик тадқиқотларда қайд этилган. Хусусан, уларнинг услубидаги ўзинг чосликлари, тил воситаларига жиддий ва масъулият билан муносабатда бўлишлари ҳақида қизиқарли далиллар тақдим этилган.

Таниқли навойишунос олим Азиз Қадюмовнинг “Машҳур сиймолар ҳаёти” рукнида яратилган “Алишер Навоий” китобида қизиқарли бир воқеа тасвир этилган. Даврада суҳбат кетар экан, Алишер Навоий туркий тилдаги гўзал иборалар, сўзлар (алфоз) кўплиги ҳақида тўхталади.

Шунда суҳбатдошлардан бири тилда қандай сўз бўлса, ҳаммасин ҳам шеърда қўлаб бўлмаслиги ҳақида эътироз билдиради бунга туркийча “қирчиллатмоқ” сўзини мисол келтириб, “бу авом алфозини назмда” бериш мушкул ва номаъқул деган мулоҳазани ўртага ташлайди.

Бу мулоҳазани ўйлаб кўраётиб шоир Алишер Навоий давридагилар эътиборига бир байтни тақдим этади.

Тушда кўрдим ёримни хандон рақибим ўтруда,
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурмен уйқуда.

Бу сўзнинг назмда услубий ва маъно аниқлигини бериш жиҳатидан ўринли чиққанини кўрган даврадошлар шоирга қойил қолишди ва офарин айтишади.

Қуйида мумтоз шоирларимиздан Алишер Навоий ҳамда Сўфи Оллоёр асарларида айрим сўзларнинг услубий қўлланиши ҳақида мухтасар мулоҳаза баён қиламиз.

1. Алишер Навоий асарлари тилида атоқли отларнинг услубий вазифалари

Бадиий адабиётда атоқли отларнинг қўлланиш хусусиятлари, услубий вазифалари илмий тадқиқотчиларни—адабиётшуносларни ҳам, тилшуносларни ҳам баравар қизиқтириб келади. Айниқса, адабий-бадиий номлашнинг бир кўриниши бўлган “гапирувчи” атоқли отлар ҳақида юзага келаётган илмий-тадқиқот ишлари уларнинг адабий асарнинг ғоявий-бадиий қимматини таъминлашда муҳим услубий

восита ролини ўйнашини кўрсатади¹. Бундай номлар ўқувчига персонаж характер хусусиятлари ҳақида “маълумот” бериб туради, унда бу характер ҳақида тасаввур ҳосил қилишга, қаҳрамон қиёфасини кўз олдига келтиришга, қалбида туйғулар пайдо қилишга ёрдам беради. Шундай қилиб, бундай номлар бадиий асар мантиқида маълум семантик-услубий роль ўйнайди, характер ва у орқали ифодаланадиган ғоянинг туб мазмунини очишда асос ёки, ҳеч бўлмаганда, уни юзага келтирувчи олимлардан, “тиргак”, “таянч”лардан бири сифатида хизмат қилади. Бадиий адабиётда ҳамма исмлар ҳам “гапирувчи” эмас, албатта. Аммо ана шу “гапирмайдиган” номларнинг қўлланишида ҳам маълум ўзига хосликлар борки, уларни ҳам чуқур ўрганиш даркор. Чунки бундай номлар ҳам бадиий асарларга ҳуда-беҳуда олиб кирилмайди, улар ҳам маълум ғоявий-бадиий ва услубий талаблар туфайли қўлланилади. Тилшунос Э.Б.Магазаник бу атоқли отларнинг биринчисини “экстенсив поэтик ономастика”, иккинчисини “интенсив поэтик ономастика” деб номлашни тавсия этади².

Умуман, ономастика ва ономапозтика масалаларини изчил тадқиқ этиш ишлари ўзбек тилшунослигида ҳали яхши йўлга қўйилгани йўқ. Бу соҳада қилинган ишларни тизимлаштириш, илмий хулосаларни умумлаштириш ва йўналишларини тармоқлаштириш, илмий тадқиқотларни чуқурлаштириш, атоқли отларнинг услубий аҳамиятини, асар бадиий мантиғида тутган ролини очиш, туб мазмун поэтикаси билан боғлиқ вазифасини ҳар томонлама таҳлил қилиш масалалари кўнгилдагидай ўртага қўйилгани йўқ. Шуни ҳам айтиш керакки, атоқли отлар бадиий асарда қаҳрамонларнинг қайси тоифадан, қайси гуруҳдан эканлигини ҳам аниқлашиб турадиган ҳолатлар, ўринлар, жиҳатлар бўлади. Буларни тавсифнома—исмлар деб аташ мумкин.

Жаҳон адабиёти, жумладан, ўзбек адабиёти намуналари таҳлилида бунга қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шундай қилиб, атоқли отларнинг бадиий асарда ўзига яраша “юки”, услубий вазифаси бўлади. Бу ҳақда буюк ижодкорларнинг ўзлари ҳам, таниқли олимлар ҳам алоҳида тўхталиб ўтишади. Масалан, машҳур француз адиби Эмиль Золя асарда ҳақиқий ўринга тушган номларни назарда тутиб, унда “персонажнинг қалби кўз ўнгимизда гавдалангандай бўлади”³. дейди. Ҳатто уларнинг кўпинча услубда инсоннинг (образнинг) бутун характерини намоён қилишни ҳам таъкидлаб ўтади. Эмиль Золянинг

¹ Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. Самарқанд, “Зарафшон”, 1992, 122 б.

² Қаранг. Магазаник Э.Б. Ономапозтика или “говорящие имена” в литературе, Т, “Фан”, 1978, с – 4.

³ “Литературная учёба” 1940, 8—6.

гувоҳлик беришича, сўзга ниҳоятда жиддий муносабатда бўлган адиб Флобер бадиий асарда атоқли отларнинг ролига шу қадар катта эътибор берганки, ҳатто бир куни “Исм йўқ экан, романинг ўзи ҳам йўқ” дея хитоб қилган. Буюк рус танқидчиси В.Г.Белинскийнинг фикрича, ҳақиқий шоир томонидан ўз қаҳрамонига берилган ном оқилона зарурият ҳисобланади. Унинг такидлашича, бу оқилона зарурият, эҳтимол, шоирнинг ўзига ҳам кўринмаган бўлиши мумкин¹.

Бадиий ижодиётда атоқли отларнинг ўзига хос ифодалилик касб этиши ҳақида гап кетганда, уларнинг, айниқса, сатирик ва юмористик асарларда ҳажвий эмоционалликни ошириб юбориши, улар билан номланган образларга нисбатан ўқувчининг у ёки бу даражада муносабати таъминланиши, шу асосда бундай атоқли отлар тасвирий жиҳатдан комик характерлар яратишда хизмат қилишини ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Лирик асарларда уларнинг танланиши ҳам ўзига хос бўлади. Масалан, Миртемирнинг “Сурат” дostonида қизнинг исми Ойсулув, йигитнинг исми Тошлон. Бу исмлар характер ва тақдирнинг ифодаси, узоқда, тун (рамзий маънода ҳижрон)нинг ҳамроҳи; Тошлон, бир жиҳатдан, ташланганлик, бошқача уйлаганда, ҳижрон тошлари отилганлик ифодасини қўзғовчи тасавурлар пайдо қилади, шу хил кайфият ва ҳиссиётлар уйғонишга хизмат қилади.

Умуман, халқ оғзак ижодиётида ҳам, ёзма адабиётида ҳам атоқли отларнинг қўлланишида алоҳида ифодалилик, ўзига хос маъно муносабатлари кўзга ташланади. Буни халқ эртаклари, дostonлари, мақоллари, топишмоқлари, қадимий китоблар, мифлар, халқ китоблари юзасидан кузатишларда ҳам кўглаб қизиқарли далилиларга дуч келамиз. Масалан, буюк ўтмишдошимиз Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида яхшиларнинг номи юксак мартаба топиши, доимо ҳурмат-эътибор билан тилга олинishi, ёмонларнинг номи, аксинча, бир умр бадном бўлиши, қарғиш, сўкиш уларнинг “насиби” бўлиши ҳақида тўхталиб, мифологик қаҳрамонлар, эл тилида афсонага айланиб қолган тарихий шахслар фаолиятини далил қилиб келтиради. Ўз фаолиятлари ва хатти-ҳаракатлари билан яхшилик ва ёмонлик тимсолига айланиб қолган бу номлар шоирнинг ғояларини таъсирчан ифодалашга, ўқувчига тарбиявий таъсир ўтказиш ниятини амалга оширишга хизмат қилган.

Недан бўлди Заҳҳок сўкишга дучор,
Фаридунга нечун омад сазовор.
Бири эзгу эрди—олди у дуо
Эсиз бўлгани-чи, сўкиш беадо².

¹ Белинский В.Г. Избранные сочинения, ОГИЗМ, 1948, с – 122.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, Боқижон Тўхлиев баёни, Т, “Юлдузча”, 1990, 15 – 6.

Бу ерда тилга олинган Фаридун—шахс номи, Эроннинг мифологик ҳукмронларидан бўлиб, Жамшид авлодидан саналади. Маълумотларга кўра, Заҳҳок исми “Авесто”даги Ажи Даҳҳок—Ажлаҳо сўзидан олинган¹. Заҳҳокнинг ҳукмронлик даври эронийлар афсонавий тарихида энг қоронғулик йиллари, золимлик кучайган, адолат маҳв бўлган, Ахриман одамлар уруғини қуритишга интилган ва иблис орқали бу мудҳиш ниятини қисман амалга ошира бошлаган давр сифатида тасвирланади. Заҳҳок образи, унинг номи мумтоз адабиётда зулму истибдод, ноҳақлик тимсоли бўлиб қолган. Фаридун золим Заҳҳокни енгиб, қоронғу бир ғорга тиқиб қўяди ва бутун инсониятни зулмдан озод қилади.

“Қутадғу билиг”да атоқли отларнинг бундай ғоявий далил сифатида қўланилиши кўп учрайди. Масалан, шоир яхши хулқли, тўғри сўзли киши обрў-эътибор топиши ҳақида насиҳат қилар экан, бу фикрни исботлаш учун қадимги туркий халқлар тарихидан, тарихий шахслар фаолиятидан мисол келтиради:

Бу турк бекларининг етук, сараси
Алп Эр Тўнга эди—ёйилган саси.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ёзишича, Алп Эр Тўнга кучли билимга, кўп ҳунарга эга бўлган, тожиклар уни Афросиёб деб аташган. (Бу ҳақда юқорида ҳам тўхталган эдик).

Атоқли отларнинг бадий асарларда рамзий маъно ташиши, яъни, юқорида қайд этганимиздек, “галурувчилик” хусусияти ҳам яхши маълум. Юсуф Хос Ҳожибнинг асаридаги қаҳрамонларнинг номи ҳам ана шундай рамзий маънога эга. Муаллифнинг таъкидлашича, ушбу китоби асосида тўрт нарса ётади:

Бири тўғрилиқка таянч—Адолат,
Бири Давлат эрур, у қутли ғоят.
Учинчи—улуғлик—Ақл ҳам Зако,
Тўртинчи—Қаноат эрур бебаҳо.

Шоир уларнинг ҳар бири асарда яна алоҳида номга эга эканлигини эслатади. Жумладан, Адолатнинг номи—Кунтуғеди. У асарда элиг яъни подшо вазифасида келади. Давлатнинг исми Ойтўлди бўлиб, у вазир сифатида фаолият кўрсатади. Заковат, ақл эса Угдулмиш дейилган. У Ойтўлдиннинг ўғли этиб тасвирланган. Қаноат Ўзғурмиш номини олган бўлиб, асарда вазирнинг қариндоши сифатида кўзга ташланади.

2. Фирдавсий. Шоҳнома, I – китоб изоҳи, Т, Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наширёти, 1975, 718 – б.

Эътибор берсангиз, бу исмларнинг семантикасида ўз фаолиятига муносиб ифода ташувчилик хусусияти очиқ-ойдин сезилиб туради.

Тилшунос олим А.И.Ефимов бадий асар тилида атоқли отларнинг экспрессив ўзига хослигини ўрганиш пайтида уларнинг хилма-хиллиги, шунингдек, тилда ўзаро муносабатдош сўзларнинг мавжудлиги ва тараққийси диққатни ўзига тортиши масаласига эътиборни қаратади. “Бу турли исм ва фамилияларни яратиш ҳамда қўллашга таъсир этувчи ва бошқа олимларнинг ўзининг хилма хилиги билан боғлиқдир”¹, деб ёзади олим. Сўнгра ушбу талқинни далиллаш мақсадида А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърий романидаги Татьяна исмини мисол қилиб келтиради. Маълумки, Пушкин ўша пайтда бу исмнинг қўлланиши томонлари ва қонуниятларини кўрсатиб, Татьяна исмининг услубий жиҳатини ифодали тасвирлаган эди. Маълум бўлишича, “Евгений Онегин” асарининг қораламасида ушбу қаҳрамоннинг исми Наталья деб аталган, лекин шоир кейин Татьяна исмига тўхталган. Буни у ушбу исмнинг ўтмиш ҳақидаги, халқ жонли сўзлашуви тўғрисидаги қарашларга боғлиқлиги билан изоҳлайди.

Опасининг исми—Татьяна,
Биринчи бор айлаб тадорук,
Зариф саҳифаларни бир, мана:
Бу ном ила этдик табаррук.
Нима дердик? Жарангдор ва хуш,
Лек бу отда яшайди нохуш
Ўтмиш ҳаёт хотиралари—
Чўрихона асиралари.
Чин эътироф этайлик: бизда,
Исмимизда дид—нафосат кам
(Кўя қолинг шеъримизни ҳам);
Маърифат йўқ вужудимизда.
Фақат ундан юққани бир оз
Ишвалару қилиқлар, холос.²

Атоқли отларнинг бадий асардаги семантик—услубий аҳамияти ҳақида тўхталар эканмиз, умуман, сўз ва образ масаласи тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортиб туришини ҳам қайд этиб ўтиш ўринлидир. Услуб асар мазмунининг ўзида ифодаланади, шунинг

¹ Ефимов А.И.Стилистика художественной речи, М, МГУ, 1961, с.308.

² Пушкин А.С.Евгений Онегин, М.Кенжабоев таржимаси, Т, Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988, 54 – 6.

учун услуб деганда санъаткор асаридаги мазмуннинг ташқи томонинигина тасаввур қилиш хато бўлади. Кўпгина услубшунос олимлар, ҳатто асарда “услуб кийим эмас, теридир” деган анча мувофиқ келувчи ҳикматли сўзни ҳам услубнинг моҳиятини очишда етарли эмас деб ҳисоблашади.¹ Услуб билан мазмунни ажратиб қараш мумкин бўлмаганидек, ғояни услубдан ҳам ажратиш мумкин эмас. Атоқли отларнинг асарда семантик—услубий қўлланиши асар мазмуни ва ғояси билан ана шу тариқа чамбарчас, уларнинг ҳаммаси асар матнида яхлит, ёзувчи дунёқараши билан боғлиқ бўлади.

Тилшунос олима Н.А.Кожевникованинг кузатишича, шоир А.Белий ижодида атоқли отларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг ўнғайликка тортилишидир, яъни атоқли отлар ўзларига хос бўлган қўлланиш чегарасидан чиқишга ва ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интиладилар. Бу, энг аввало, персонажларнинг маълум хусусиятларини —кенг маънода маълум ғояларни гавдалантирувчи сифатида тушуниладиган усул—атоқли отларни рамзийлаштиришда ифодаланади².

Атоқли отларнинг бадиий асарда услубий қўлланишининг муҳим жиҳатларидан яна бири улардаги семантиканинг тил таркиби билан боғлиқ равишда маълум ўзига хос хусусиятларга эгалигидир. Тўғри, антропонимлар ҳам, аввало, сўз, шунинг учун барча сўзлар каби, тилшунослик қонунларига бўйсунди. Шу билан бирга, улар тилда ўз қонуниятларини юзага келтирувчи алоҳида қатлам сифатида ҳам кўзга ташланиб туради. Масалан, кўпчилик халқларда эр киши исмлари кучлилик, жасурлик, ҳукмронлик маъноларини, аёлларнинг исми гўзаллик, оқиллик, назокат маъноларини ифодалайди. Антропонимлар семантикасидаги бундай хусусиятлар адибнинг бадиий асар тилида маълум ғоявий мақсадларини амалга оширишида қўл келади.

Шу жиҳатдан қараганда, Алишер Навоий асарлари тилида атоқли отларнинг ўрни, уларнинг услубий маъноларда қўлланиши, шоирнинг ғоявий мақсадларини ифодалашдаги бадиий-услубий вазифалари масалаларини ёритиш ишига ҳам ўзбек тилшунослигида жиддий киришилмаган, шоир “асарларида учрайдиган атоқли отлар, уларнинг миқдори, турлари, номинатив ва услубий вазифалари, шоирнинг номлаш санъати деярли тадқиқ қилинмаган муаммолар”³ ҳисобланади.

Алишер Навоий асарларида турли ўринларда келадиган атоқли отлар шоирнинг энг муҳим ғоявий мақсадларини таъсирчан ифодалашга

¹ Қаранг: Поэт и слово, М, “Наука”, 1973, с.51.

² Қаранг: Онамастика и грамматика, сб, М, “Наука”, 1981, с.222.

³ Бегматов Э.Ёқубов Ш.Навоий онамастикаси, “А.Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари”, Т. “Фан”, 1991, 57 – б.

хизмат қилади. Улар матн қатига табиий жойлашади, бу эса шоир дунёқарашининг чуқурлигидан, ўз даври билимларидан мукаммал хабардорлигидан, турли соҳалар бўйича билимга эга эканлигидан ва улардан ўз асарларида ғояг ўринли ҳамда мақсадга мувофиқ фойдалана олганидан ҳам далолат беради. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий асарларида атоқли отларнинг услубий қўлланишини ўрганишда кишидан маълум тайёргарлик ҳам талаб этилади.

Масалан, шоир “Фавойид ул-кибор”га киритилган “Соқийнома”¹да бу дунёнинг бевафолиги, бақолик инсонга насиб этмаганлиги, умр ҳам, давлат ҳам вафо қилмаслиги, шунинг учун ҳаётпарварлик, инсонпарварлик, адолат ва яхшилик лозимлиги масалаларига тўхталар экан, дунёдан ўтган шоҳлар, жаҳонгирлар номини бир-бир эслатиб ўтади. Каюмарс, Хушанг, Жамшид, Фаридун, Каёний, Сосоний, Искандар, Ашконий, Рустам, Сом, Язди Журд, Баҳром, Чингизхон, Ўгдай, Темур—шоир эътиборни қаратган номлар ана шулардир. Бу каби шаҳаншоҳлар шунча даври давронлар сургани, яхши-ёмон от кўтаргани билан дунёга устун бўлиша олмайди, абадий қолиша олмади, “таадди фани” бўлгани фалак улардан “ўз берганин олмай қолмади”. Демак, шундай бўлгач, дунёда жаҳолатга берилишнинг нима кераги бор, уни инсоф ва адолат билан ўтказиш лозим. Умуман, шоир инсонпарварлик, инсофу адолат билан ўтказиш лозим. Умуман, шоир инсонпарварлик, инсофу адолат юзасидан ғоявий қарашларини ифодалашда тез-тез тарихий номларга мурожаат қилиб туради. “Фарҳод ва Ширин” дostonида бу масалага ўрни билан тўхталиб ўтади:

Жаҳондин, курки, кимлар ком олибдур,
Бу эса дайр кимлардин қолубдур.
Қани Тахмурасу Жамшиду Заҳҳок,
Ки ҳар бири олди олам мулкани пок.²

Демак, донишманд шоир талмеҳ санъати орқали ўтмиш шоҳларнинг номини келтириб, юксак ғояларни тарғиб этади, бу ғояларни таъсирчан ифодалашда ана шу тарихий номлар услубий маъно касб этади. Шоирнинг адолатпарварлик юзасидан ғоявий қарашларини ифодалашда бу тарихий номларнинг келтирилиши ўзига хос аҳамиятга эгадир. Аммо, юқорида қайд этганимиздек, ҳозирги замон ўқувчиси бу шахслар ҳақидаги тарихий маълумотлардан, улар ҳақидаги афсона ва ривоятлардан хабардор бўлмаса, бу номларнинг услубий таъсир кучини яхши сезмаслиги мумкин.

1. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 4 – жилд, Т, 1965, 408 – б.

2. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 4 – жилд, Т, 1965, 40 – б.

Алишер Навоий шеърларида ёр образининг ҳусн-малоҳатда баркамоллигини, тенгсизлигини ифодаловчи ўринларда ҳам афсонавий гўзалликларни мот қилар даражада таъриф берилган ҳоллар тез-тез учрайди. Ана шундай афсоналардан бири Юсуф номи билан боғлиқ. Юсуф ҳақидаги ривоятларда унинг ҳусни олдида инсон фарзанди ожиз қолганлиги, у бозорга қул қилиб сотилганда ҳам катта баҳога кетиши тасвирланади. Алишер Навоий “Наводир уш-шаббоб” девонидаги ғазаллардан бирида талмеҳ санъатини қўллаб, ёр жамолининг беқиёслигини ана шу афсонавий воқеа билан солиштиради, агар Навоий танлаган ёр бўлганда, Юсуф бозори касод бўлишини чиройли таъкидлаб ўтади.

Ўзунгни сотмоғингда ҳусн савдосидин, эй Юсуф,
Ҳабибим етса эрди, не ушолгай эрди бозоринг.¹

Кўринадики, бу ерда Навоий бозор маъносини кенгайтириб ва метофоралаштириб, “ҳусн бозори” маъносида қўллайди.

Ушбу девонда муҳаббат аҳли кўз ёшларининг оқишини Дажла дарёсига ўхшатган мисраларга ҳам дуч келамизки, бу ҳам ошиқ дардларини муболағали, романтик тарзда тасвирлашга хизмат қилган.

Истамас бўлса муҳаббат аҳли ёшин Дажладек,
Невчун чекти қазо машшотаси оллингга нил.²

Демак, ушбу мисралардан маълум бўладики, ёр ёноғи (оли)даги хол унинг ҳуснини шу даражада очиб юборганки, муҳаббат аҳли мафтунлигидан кўз ёшларини тиёлмайди, бу ёшлар Дажла дарёсига ўхшайди. Буни яратувчининг ўзи истаган. Бу ерда айрим сўзларга изоҳ зарур. “Нил чекмоқ” ибораси нил билан хол солмоқ маъносини беради, “ол”—қизил ёноқдир, “машшота” деб қиз ва келинларнинг сочларини тараб, оро берувчи, безантирувчи, пардозчига айтилади. “Қазо машшотаси” шу оро беришларни ниҳоясига, мукаммалигига етказувчи, азалий яратувчидир. Хуллас, шоир тасвирига кўра, ёр жамолини яратган уни ниҳоялаш чоғида ёр ёноғига бир хил ҳол ҳам қўйиб юборганки, бундан мақсади муҳаббат аҳлини унинг ишқида куйиб адо бўлсин, ёшлари Дажла (суви энг кўп ва тезоб оқар дарё) дек оқсин деган-да!

“Фавойид ул-кибор” девонида ошиқ ҳолати тасвирида Жайхун (Аму) ва Фирот дарёлари тилга олинади. Унда тасвир этилишига

¹ Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 2 – жилд, Т, 1963, 201 – 6.

² Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 2 – жилд, Т, 1963, 211 – 6

кўра, ошиқ ёр ҳажрида шу даражада кўп ёш тўкадики, натижада кўзида ёш қолмайди, кўз ёши қуригач, кўнгил кўяди, бу ўтқи ўчиришга, Жайхун ва Фиротдек дарёларнинг суви керак, ошиқ бундай имкониятдан маҳрумлиги туфайли ожиздир (бу ерда яна кўз ёш ва дарё, шунингдек, икки кўзнинг икки дарёга ўхшашлик алоқалари орқали ошиқ ҳолатининг қабариқ, романтик тасвири борилаётганлигига эътибор бериш керак):

Ашк тўкмақдин қуруғоч икки кўз, куйди кўнгил,
Дафъига ўтнинг бу Жайхуну Фиротим йўқ эди.¹

“Бадое ул-васат” девонидаги ғазаллардан бирида қўлланган талмеҳда афсонавий наққош Моний номи тилга олинади. Маълумки, Моний Шарқда сурат чизишда, тасвирда беназир бўлганлиги ҳақида ривоятлар тарқалган ва унинг номи тасвирдаги моҳирлик тимсолидир. Алишер Навоийнинг тасвирича, ёр шу даражада гўзалки, суратини чизишда моҳир мусаввир Моний ҳам ожиз, бу тасвирини тушириш инсон зотининг қўлидан келмайди.

Суратингдин ожиз эрса Моний, эрмастур ажаб,
Қайда наққош айлағай қилки қазо тасвирини.²

Бу ерда “қилки қазо” ибораси тақдир қалами, азалдан ёзилганлик маъносида бўлиб, ёрнинг табиий яратилган гўзаллиги асосига шоирадир. Демак, азалий тасвири бериш наққош имкониятидан йироқ, шундай бўлгач, моҳир Моний ҳам ёр расвирини акс эттиролмаса ажабланарли эмас экан.

Алишер Навоий асарлари тилида бадиий образлар, эртақ ва ривоятлар қаҳрамонларнинг номи ҳам чуқур мазмунга эга бўлиб, улар ўткир услубий маъно ташийдилар. Мутафакир шоир бу образларнинг яратилиши ва ғоявий мотивларини чуқур билганлиги учун ҳам, ушбу номларнинг ўз асарлари тилида катта ғоявий-бадиий мазмун ташиган.

Мумтоз адабиётда ҳамсачилик анъаналаридан маълумки, “Хамса” таркибига кирган кўплаб ривоятлар, ҳикоятлар, образларнинг асослари халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Алишер Навоий ҳам “Хамса” ёзар экан, фақат ёзма адабиёт манбалари билангина чекланиб қолмайди. У ўрганган манбалар хилма-хил бўлган. Халқ оғзаки ижоди ҳам, тарихий асарлар ҳам, ёзма адабиёт намуналари, салафларининг

¹ Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 4 – жилд, 367 – б.

² Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 3 – жилд, 331 – б.

асарлари ва бошқалар ҳам шулар жумласидандир. Алишер Навоий бу асарларни чуқур ўргангани, таққослайди ва ижодий қайта ишлайди. Улар ҳақидаги маълумотларни тарихий асарларида келтириб ўтади.

Бу—масаланинг бир жиҳати бўлса, иккинчидан, ана шу образларнинг номи шоир асарларида турли ўринларда муҳим ғоявий мақсадларни ифодали очишга хизмат қилишидир. Масалан, “Наводир уш-шаббоб” девонидаги ғазаллардан бирида куйидаги мисраларни ўқиймиз:

Кўҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дерман чучук жоним эрур Ширин лақаб.¹

Бу ерда Фарҳоднинг тоғ қазиси, Ширин кўйида чеккан изтироблари билан шоирнинг ишқ дарди орасида ўхшашлик тимсоли орқали муҳаббат туйғулари ифодаланган. Ошиқ дард тоғида қолган, уни маъшуқа Фарҳод деб билар экан, ёрни у Ширин деб билади ва бу жонининг лақаби Шириндир. Шоир бу ерда Ширин номининг семантикасига ишора қилади.

Шу муносабат билан Алишер Навоий асарлари тилида хотин-қиз образлари исмларидаги нафосат, гўзаллик, оқиллик маънолари акс этиб турадиган ўринларни ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. Масалан, Ширин исмида, юқоридагидек, “чучук”лик, гўзаллик, лаззат, муҳаббат, вафо, адолат маъно нозикликлари ўрин олган. Меҳинбону номининг ўзиёқ меҳрли, ойдайд жамолли аёл қиёфасини кўз олдимизда гавдалантиради.² Шоир унинг саройидаги илм-хунар, хусн соҳибалари бўлган ўн нафар оқила қизга энг чиройли исмлар танлайди.

Улуғ шоир асарлари тилида мифологик образлар номларининг услубий қўлланилиши ҳам завқиб ва қизиқарли, ўқиганга ҳузурбахшидир. Масалан, шоир “Фарҳод ва Ширин” дostonида ўзининг ушбу дostonни ёзишга киришиш ҳолатини тасвирлар экан, толе кулиб турганлигига ишора сифатида фалак буржлари, сайёраларнинг хайрихоҳлигига оид тимсоллар келтиради. Жумладан, куйидагича қайд этиб ҳам ўтади:

Рақам азмига йўнғач хома бошин,
Аторуд йиғди сочилғон тарошин.³

¹. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 2 – жилд, 31 – б.

². Навоийшунос олим Н.Маллаевнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, Меҳинбону образининг излари қадимги Сурия тарихи. Сурия – Медия афсоналарига бориб тақалади. Қаранг: Маллаев Н. Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти. Т, 1974, 97 – б.

³. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 7 – жилд, Т, 1964, 22 – б.

Бу ерда қўлланган “Аторуд” астрономияда Меркурий сайёрасининг номи бўлиб, мифда бу юлдуз ёзувчиларнинг ҳомийси ҳисобланади. Демак, у зафарга ҳомийлик қилган.

Юқорида Алишер Навоийнинг хотин-қизлар исмларини танлашга алоҳида эътибор берганлигини таъкидлаган эдик. Умуман, буюк мутафаккир ижодида бу мавзу алоҳида меҳр билан қаламга олинган, хотин-қизларнинг оқилалик, донолик фазилатларини ифодалашда мифологик образлар номларини услубий қўллаш орқали ҳам муваффақиятга эришади.

Маълумки, насроний динининг мифологик асосчиси Исус Христоснинг номи Шарқда Исо ёки Масеҳ деб тилга олинади. Мифга кўра, у ўликларни тирилтириш қудратига эга сифатида берилиб, ёрнинг Масеҳдек бир нафас билан жон ато этувчилик сифати мадҳ этилади. Алишер Навоий асарларида ҳам бу образ кўплаб учрайди. Улар шоирнинг улуғ инсонпарварлик ғояларини таъсирчан ифодлашга хизмат қилади. Юқорида қайд этганимиздек, Алишер Навоий хотин-қизлар масаласига улкан инсонпарварлик нуқтаи назардан қараганда, уларни юксак баҳолаган. Ҳатто, қитъаларидан бирида пок аёллар оёғининг изи “юз туман нопок эрдин яхшироқ” деган хулосани беради. Бу ғояларни ифодалашда мифологик образлар, жумладан, Исо ва у ҳақдаги ривоят ҳам муҳим услубий восита бўлиб хизмат қилади.

Масалан, “Бадоеъ ул-васат”да қуйидаги парчани ўқиймиз:

Ано ўрнини тутмас ўғилга,
Ки мумкиндур ўғул бўлмоқ атосиз.
Масиҳо бирла Марямдин қиёс эт,
Ки имкон йўқтур бўлмоқ аносиз.

Кўринадики, Алишер Навоий ушбу қитъада инсон учун онанинг улуғлигини юксак кўтаринки оҳангда, кучли инсонпарварлик туйғулари билан тараннум этади, бунда афсона ёки ривоят далилий восита вазифасини ўтайди. Демак, Алишер Навоий асарлари тилида атоқли отларнинг услубий қўлланишини ўрганишда уларнинг манбалари ҳақида ҳам кенг маълумотга эга бўлиши керак. Бусиз, ушбу образлар шоир томонидан нима мақсадда қўллаганини идрок этишда қийинчилик туғилиши мумкин.

Алишер Навоий асарларининг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ жиҳатлари эса, навоийшунос олим Н.Маллаев томонидан махсус

ўрганилган. Олим улуғ мутафаккир асарларидаги мифологияни уч гуруҳга ажратиб ўрганишни тавсия этади: 1. Эзгулик мифлари. 2. Ёвузлик мифлари. 3. Космогоник мифлар¹.

Юқоридаги қитъада Исонинг пайдо бўлиши тўғрисидаги ривоят шоирга онани улуғлаш учун қўл келган услубий далил вазифасини ўтаган бўлса, қуйидаги мисраларда Исонинг ўликларини тирилтириш қудрати ёрнинг нафаси билан боғланиб, яна аёл—ёр образи улуғланади. Шоир таъбирича, Масиҳонинг ўликларни тирилтирувчи нафаси беҳуда эмас, бу нафас ёр лабининг ҳидидан олингандир:

Лабинг анфосидин эрдик, Масеҳ,
Ўлуг ихёсида изҳор этти².

Мифологик образлардан яна бири Хизр бўлиб, афсоналарга кўра, у “оби ҳайвон” (тириклик суви)ни излаб топган ва ундан ичиб, доимий тирик юрган бир пайғамбарнинг номи. Хизр пайғамбар ривоятларда кишиларга йўлдошлиги билан машҳур. Алишер Навоий ўз шеърларида ана шу образ ва у ҳақидаги ривоятдан фойдаланиб, муҳим ғояларни илгари суради. “Бадоеъ ул-васат” девонига кирган ғазаллардан бирида ёр тушга кирган бўлса, майли, у сўнгги уйқу бўла қолсин, дея ошиқ бу тушдан, бу уйқудан ажрагиси келмайди. Хизрга мурожаат қилиб, тириклик суви ичиш учун уйғотма, яъни тушда кўринган ёр жамолидан маҳрум этма, дейди. Демак, ошиқ учун ёр висоли тушда бўлса-да азиз, бу уйқуни тарк этишни истамайди, у ҳатто “оби ҳайвон”ни рад этади.

Тушга васли бўлса гар худ барча сўнгги уйқудур,
Эй Хизр, ҳайвон суви ичмакка бедор айлама³.

Алишер Навоий ўз асарлари қаҳрамонларининг номланиши юзасидан мулоҳаза юритганда ҳам, ўзининг адолатпарварлик, фуқаропарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илгари суришни кўзда тутди. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод исмининг қўйилишида муаммо қоидалари ўртага ташланган. Дарҳақиқат, “...исм танлаш биринчи қарашда ҳар бир ота-она, оиланинг шахсий иши, эркин фаолиятига ўхшаб кўринса-да, аслида бу фаолият тарихий даврнинг ғоявий-мафкуравий қарашлари, жамият ва халқнинг умуморзу, интилишлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

¹ Малласев Н. Кўрсатилган асар, 97 – б.

² Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 1 – жилд, 431 – б.

³ Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 3 – жилд, 298 – б.

Ҳар бир даврнинг исм қўйилишига доир ўзига хос расм-русумлари, одатлари, таянган тушунча ва тасаввурлари мавжуд. Шунга кўра, ҳар даврда удум, ирим бўлган муайян исмлар пайдо бўлади. Бундай исмларнинг кўпчилиги халқ тилида сақланади, кейинги авлодлар учун атоқли от сифатида хизмат қилади”¹.

Хамсанавис шоирнинг Фарҳодга исм танлаш маросими тўғрисидаги фикрлари халқнинг ана шундай эзгу ниятли қарашларидан келиб чиққандай. Достонда тасвир этилишича, Фарҳод дунёга келгач, гўё туғилган боланинг жамолидан шоҳлик фари, яъни шон-шавкат ёғдуси кўринади, бу “фар”дан ер-кўк нур олиб товланади ва Ҳиммат, Иқбол, Давлат юз кўрсатиб, шу “фар” нуридан безалади. Демак, “фар”га Ҳиммат, Иқбол, Давлат сўзларнинг бош ҳарфлари қўшилиб, Фарҳод исми юзага келган.

Алишер Навоий бу исмнинг иккинчи шарҳини ҳам келтиради:

Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Хуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру дард,
Бир ҳарф ибтилодин айлобон фард.
Борин устида ишқ этгач мураккаб,
Тараккубидин бу исм ўлди мураттаб².

Донишманд шоир асарлари тилида Хисрав отининг ҳам турли услубий мақсадларда қўлланишини кўрамай. Юқорида шоир асарлари тилида хотин-қиз образларининг исмлари жозибалилик ифодасини топиши, ўқувчида улар ҳақида самимият уйғотишини айтган эдик. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида Ширин исмини ўзидан олдин ўтган хамсанавислар каби, Хисрав номи билан ёнма-ён қўймайди, унинг ўрнини шоҳлик “фар”и, Иқбол ёғилган, муҳаббат ёғдуларига тўйинган Фарҳод исми ёнида деб белгилайди. Унинг таъкидига кўра Хисрав номи шоҳ сифатида зулмат, ёвузлик, зўравонлик рамзи кўринишида қаралади. Шоир бу ҳолат Хисрав сўзининг маъносиди ҳам кўриниб туришини хуруфи далолат усули билан ҳам кўрсатиб ўтади, яъни Хисрав сўзи таркибида хусур-зарар, зиён, заҳмат маъноси борлигини айтади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мумтоз адабиётда, жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида Хисрав сўзи атоқли от сифатида ҳам, турдош от ҳолатида ҳам қўлланилади. Масалан, “Ҳайрат ул- аброр”да:

1. Бегматов Э. Ўзбек исмлари, Т. Қомуслар Бош таҳририяти, 1997, 190 – б.

2. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 6 – жилд, 37 – б.

Бор эди бир хисрави соҳиб карам,
Ким карамидин эл эди муҳтарам,¹

дейлади. Демак, бу ерда Хисрав сўзи шоҳ маъносида турдош от сифатида қўлланган.

Ёки “Фарҳод ва Ширин” дostonида Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий мадҳида айtilган қуйидаги парчада чиройли сўз ўйинлари ишлатилиб, ҳар икки шоир сўз мулкида шоҳ бўлганликлари улуғланади:

Низомий деди, Хисрав бўлди пайров,
Агар ул шоҳ эрди хисрав.
Таносуб топиб ул икки ягона,
Дедилар барча Хисравдин афсона.²

Луғатларда ҳам бу сўз “подшоҳ, ҳукмдор” деб изоҳланади.³

Тарихдан бу номнинг ислом мамлакатларида подшоҳ ёки султон унвонига синоним бўлганлиги маълум. Юқоридаги мисолда Хисрав сўзи ҳам турдош от маъносида келганлиги кўриниб турибди.

Эронда сосонийлар тарихининг ёрқин бир даври тарихий манбаларда Хисрав Ануширвон шаклида бериладиган подшо номи билан боғлангандир. Ислом тарихчиларига у кўпроқ Нуширавон номи билан таниш, уни кўпинча Нуширавони одил деб тилга олишади. Масалан, “Фарайиб ус-сиғар”да шундай мисраларни ўқиймиз:

Маврусий қул жинси бани Одам анга,
Мерос ила мулк жумлаи олам анга.
Ҳайрон караму жуд ишида Ҳотам анга,
Нуширвон адл ичинда тобеъ ҳам анга.⁴

Аслида “нуширавон” сўзининг ўзи ҳам “ўлмас жон” маъносини берувчи лақаб бўлган.

Хусрав Ануширвон 531 йилдан 579 йилгача подшоҳлик қилади. Ўн бир йилдан кейин, яъни 590 йилдан яна бир, бу гал “Парвез” (“Ғолиб”) лақабли Хусрав Эрон тахтига чиқади. У 38 йил подшолик

¹. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 6 – жилд, 241 – б.

². Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 7 – жилд, 26 – б.

³. Қаранг: Навоий асарлари луғати, Т, 1972, 669 – б; Менажисев Я, Азаматов Х, Абдурахмонов Д, Бегматов Э, Исмингизнинг маъноси нима? Т, “Фан”, 1969, 72 – б.

⁴. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 1 – жилд, 61–б.

қилди. Шундай қилиб, юз йил орасида унча катта бўлмаган танаффус орқали икки Хусрав Эронни бошқарди. Бу икки шоҳнинг узоқ йиллар тахтда ўтириши билан боғлиқ равишда Хусрав исмидаги шахсий жиҳатдан фарқли белги-хусусиятлари кейинча аҳамиятини йўқотган. Натижада Хусрав ҳақида гап кетганда, албатта, шоҳ номига Нуширавон ёки Парвез сўзини қўшиб ишлатиш керак бўлган. Ахир, у замонларда Эронда Фарб мамлакатларидаги каби, Хусрав I, Хусрав II деб, шоҳлар номига тартиб рақами қўшиш расм бўлмаган-да. Бунга халқнинг айрим урф-одатлари ҳам йўл қўймаган бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек халқида кишиларни санамасликни талаб этувчи, яъни санашни тақиқловчи ана шундай эвфимистик қарашлар мавжудки, бунинг илдиэлари узоқ аждодларга бориб тақалади. Эҳтимол, бундай қарашлар ўтмишдош халқларнинг аждодлари орасида муштарак бўлган бўлиши мумкин. Натижада бор-бора Хусрав сўзи атоқли отлик маъносини йўқотиб, атама шахсини эмас, балки қудратли шоҳ маъносини бера бошлаган. Юқорида Алишер Навоий асарида кўрганимиз сингари, форс-тожик мумтоз шоирлари ижодида ҳам бу сўзнинг турдош от сифатида келганини кўп учратиш мумкин. Форс-тожик шеърлятида “хусрави сайётагон” (“юлдузлар ҳукмрони”), “хусрави спехр”, (“коинот, фазо ҳукмрони”), “хусрави ховор” (“шарқ ҳукмдори”) сингари иборалар одатий сифатдошларга айланган. Муслмон луғатшунослари “Хусрав” отининг умуман “ҳукмрон” маъносида эмаслигини билишган. Лекин бу исмга изоҳ беришганда, унинг қадимги эрон шаклидан эмас, балки ўз даврларидаги лексиканинг ўхшаш жиҳатларидан келиб чиқиб изоҳлаганлар. Шу муносабат билан тилшунос А.Ғафуров кенг тарқалган “Ғиёс ул луғат”да шундай бир ҳолат мавжудлигини такидлаб ўтади.¹ Олимнинг қайд этишича, луғат муаллифи “Ғисрав” отини форсча “хусрав” (“ҳурматга арзийдиган” маъносида), “хуш” ва “рав” ўзақларидан таркиб топган деб кўрсатади. Дарҳақиқат, бунда хусрав номининг биринчи бўғини “яхши” маъносини беради. Лекин иккинчи қисимдаги “рав” форсча “рафтан” феъли билан ҳеч қандай умумий асосга эга эмас. “Ғиёс ул- луғат”да “Ғисрав” сўзидаги “с” товуши биринчи бўғинга нисбат берилган ва шундай қилиб, иккинчи компонент бузилган. А.Ғафуров бу хатонинг қандай келиб чиққанлигини изоҳлар экан, ўрта аср муслмон луғатшунослари қадимги Эрон тилида “яхши” тушунчаси “хус” эмас “зу” сўзи билан ифодаланганлигини англаб етишлари даргумон бўлиб, бу даврга келиб, бундай хусусият унитилган бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Шундай қилиб ўрта

¹. Ғафуров А. Имя и история, М, “Наука”, 1987. с. 70—71 б.

асрга келиб, “Хусрав” оти таркибидаги қадимги эронча “сирова” сўзи истеъмолдан чиққан, мусулмончилик даврида тушунилмайдиган бўлиб қолган эди.

Олимнинг фикрича форс ва тожик тилларида Хусрав отининг иккинчи қисмидан маънони излаб топиш мумкин бўлган. Масалан, ҳозирги пайтда асосан “куйлаш” маъносида қўлланиладиган “саройидон” феъли дастлаб “мақташ, мадҳ этиш” маъносини берган. Демак, “Хусрав” сўзини “яхши шуҳрат эгаси” деб таржима қилиш мумкин. А.Ғафуров бу сўзнинг этимологиясига тўхталиб, “Хусрав” дастлаб от эмас, балки қадимги Эрон шоҳлари тахтга чиққанларида оладиган алоҳида лақаб бўлган бўлиши мумкин деган фаразий фикр ҳам билдиради.

Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоий асарлари тилида Искандар номининг ҳам турли-туман услубий қўлланиш хусусиятлари кўзга ташланади. Масалан, кўп ўринларда бу от чексиз бойлик, туганмас мол-мулк эгаси, баланд шаъну шавкат, улуғ дабдаба соҳиби сифатида, баъзи ўринларда доно, тadbиркор, устамон шахс сифатида гавдаланади. Бу отнинг Алишер Навоий асарларида услубий қўлланилиши ва у англатган айрим маъно хусусиятлари. Абдуғафуров мақоласида ҳам баён этилган.¹

Шундай қилиб, улуғ Алишер Навоий асарлари тилида атоқли отлар ғояни ифодали очиш, асарнинг ғоявий-бадиий таъсирчанлиги ва эстетик завқбахшлигини ошириш, мазмундорлигини кучайтириш ва бошқа услубий мақсадларда қўллангандир. Улар, биринчидан, турли рамзий маънолар ташийди, иккинчидан, нутқий образлилик ҳосил қилади, учинчидан, турли ғоявий мақсадларни таъсирчан ифодалашда услубий фигура хизматини ўтайтиди. Матнда уларнинг услубий маъно кўринишлари хилма-хилдир.

Биз ушбу ўринда Алишер Навоий асарлари тилида атоқли отларнинг услубий қўлланилиши ҳақида баъзи бир мулоҳазалар билдирдик. Умуман олганда эса, улуғ шоирнинг асарларида ўша даврда ўзбек тилида мавжуд бўлган атоқли отларнинг деярлари барча турлари учраши кўзга ташланади. Шоир онамастикасини ўрганган тadbқиқотчи олимлар² уларни бажарган вазифасига кўра, ҳолис номинатив вазифали, услубий маъно ташивчи, аралаш вазифали номлар дея учга бўлиб ўрганишни тавсия этадилар.

¹ Абдуғафуров А. “Навоий қомуси”дан, “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1988, 1- сон.

² Бегматов Э, Ёқубов Ш. Кўрсатилган тadbқиқот, 58—6.

Сўфи Оллоёрнинг “Саботул ожизин” асарида омоним сўзларнинг услубий қўлланиши

Ўзбек тилшунослигида омонимларни ўрганиш бўйича маълум тадқиқотлар мавжуд бўлса-да, уларнинг бадиий асарлар тилида қўлланиш хусусиятлари ҳақида деярлик иш қилинмаган. Ваҳоланки, улар оғзаки нутқда ҳам, бадиий асарлар тилида ҳам ўзига хос услубий маъно хусусиятларига эгадирлар. Буни тил илмининг нуктадонлари яхши билишган. Масалан, Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида (Алишер Навоий. Асарлар, 14 жилдлик, 14-жилд, 1967, 112-бет) шундай ёзади: “Яна шеърда барча таъб аҳли қошида равшан ва мажмуъ вусаҳо оллида мабархандурки, тажнис ва ихом бағоят куллидур... назмга мужибу зеб ва зийнат боиси такаллуф санъатдур”.

Алишер Навоий бу санъат орқали маълум шеърини жанр, яъни туюқ ҳосил бўлишини “Мезон ул-авзон”да (14-жилд, 179-бет) кўрсатиб ўтади:

“Бириси “туюқ” дурким, икки байтда муқаррардир ва саъй қилурларким, тажнис айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур”.

Бу маълумотлар сўз санъатида омонимлар қўлланишининг бир жиҳатини кўрсатади. Аммо бадиий асар тилида уларнинг хилма-хил кўринишлари, маъно англатиш ва ифода хусусиятлари кўзга ташланади.

Тўғри, ҳамма шоир ва ёзувчилар ҳам ўз асарларида омонимларга мурожаат қилавермайдилар. Айрим ижодкорлар омонимларнинг услубий таъсирчанлик хусусиятларига умуман эътибор бермайдилар, айримлари онда-сонда, ўрни келгандагина аҳамият берадилар. Шу жиҳатдан Сўфи Оллоёрни бундай ижодкорлар сирасига киритиб бўлмайди. Унинг ижодида, бадиий асарлари тилида омонимларни кенг қўлланилгани алоҳида кўзга ташланиб туради.

Биз куйида шоирнинг “Саботул ожизин” асари тилида қўлланган оммолексималарнинг маъно хусусиятлари ва уларнинг услубий аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, мумтоз адабиётимизда тажнис санъати кенг истеъфода бўлиб, сўзнинг сеҳр кучини намойиш этган, ўқувчини мантиқий тафаккурга тортган. Куйидаги мисолда омоним сўзлар қофияда келиб, байт маъносига ўқувчи эътиборини қаратишга хизмат қилган:

Таҳоратдин сўнг шоҳ улулул-азм
Жамоатга бурурга айлади азм.

Бу мисолда қофияда келган “азм” сўзи асли арабча. Биринчи ўринда шоҳ номига қўшилиб келувчи “улул-азм” арабча ибора бўлиб, сабот, матонат ва ғайрат эгалари, деган маънони беради. Демак, ушбу матнда гап кетаётган шоҳ ана шундай сифатларга эга кишидир. 2-ўринда қўлланган “азм” сўзи ҳам ибора таркибида, яъни “азм айлади” ибораси инверсияга учраб келаётир. Бу ерда ибора бир ишга қасд, ният қилиш, интилиш маъносини беради.

Омонимлар талафузи ва ёзилиши жиҳатидан бир хил, маънолари бошқа-бошқа сўзлардан иборат бўлса, улар лексик омонимлар ҳисобланадилар. Талаффузи ва ёзилиши бир хил, аммо турли-туман маъно англатувчи иборалардан ташкил топган омонимлар фразеологик омонимлар дейилади. Юқоридаги мисолда эса, лексик омоним қофиядаги ҳар иккала ибора таркибида келган. Демак, бу ерда омонимларнинг яна бир хусусияти—ибора ҳосил этиш хусусияти кўзга ташланади. Сўфи Оллоёнинг шеъриятида омонимлар кўпинча бир жумла ичида келиб, асосий мазмунни ифодалашга хизмат қилади. Муаллиф айнан омонимларнинг турли маъноларидан фойдаланиб, ўзи ифодаламоқчи бўлган ғоявий мазмунга диққатни тортади, бошқача қилиб айтганда, асар тилида қўлланган омоним сўзлар зиммасига ғоявий мазмун юкланади. Масалан:

Уёлма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлур, қолсанг танурдин.

Бу ерда иккинчи мисрада “танур” омонимсиз ишлатилган. Биринчи ўринда у “танур” ҳозирги адабий тилидаги “тандир” маъносини беради. Иккинчи ўринда “танур” танимоқ маъносидадур. Биринчи ўринда грамматик жиҳатдан от, иккинчи ўринда — /у/р қўшимчасини олган келаси замон сифатдоши. Ҳозирги пайтда бу сифатдош қуйидагича ясалди: тани-р. Эски ўзбек тилида бундай ҳолатларда ўзак таркибидаги “и” товуши “у” — га айланган. Юқоридаги мисолнинг биринчи мисрасида “танурдин” сўзи билан қофиялашган “ўрганурдин” сўзида ҳам шу ҳолат кузатилади. Бу ерда шоир илм-маърифат, шу билан бирга, маданият, одоб-ахлоқ меъёрини эгаллашга даъват этаётир. Тортинмасдан илм эгаллаш зарурлигини, илмсиз киши жаҳолатда қолишини таъкидлаётир. “Танур” сўзи биринчи ўринда азоб-уқубат, куйиб-ёниш манбаи маъносида метафорик маъно ташиб ҳам келган, шоирнинг насиҳатларида кишининг ақл-фаросатли бўлишга, ақл билан иш кўришга, ахлоқ меъёрларига амал қилишга даъват оҳанглари алоҳида сезилиб туради. Насиҳатнинг таъсирчан мазмунини ифодалашда эса, омонимсизлар алоҳида рол ўйнайди. Масалан:

Ёшинг етган сари феълинг сани ёш,
Кўзинг ёши қани, эй мағзи йўқ бош.

Ёки:

Қаноат маъданига оч, кўзинг оч,
Тамаъ бўйи кўринмай, бўйидин қоч.

Кўринадики, биринчи мисолда шоир ўз ёшига муносиб хатти-ҳаракатда бўлмаган, умр тажрибаларига амал қилмовчи кишиларга танбеҳ беради. Бу мисолда “Ёш” сўзи уч жойда келган. Биринчи ўринда у кишининг ёши, яъни умр даражаси маъносида, иккинчи ўринда ибора таркибида, бола феъллик маъносида, учинчи ўринда кўз ёши, яъни кўздан оқувчи суюқлик маъносида қўлланган.

Иккинчи мисолда шоир кишини қаноатли бўлишга, таъмағирликдан хазар қилишга ундаб, ўгит этган. Шунини айтиш керакки, китоб нашрида тиниш белгиларини қўйишга эътибор берилмаган, шунинг учун вергул жойига тушмаган. Биринчи мисрада “қаноат маъданига оч” деб вергул қўйилиб, сўнг “кўзинг оч” деб мисра давом эттирилган. Натижада мисрадан келиб чиқадиган мазмун бузилган, у ўқувчига тушунилмай қоладиган ҳолга келтирилган. Бу мисра “Қаноат маъданига оч кўзинг, оч” дейилиши ёки ўртада умуман вергул қўйилмаслиги керак эди. Чунки бу ерда сўз ўйини кетаётир. Шоир бу омолексима орқали очкўзликка ишора қилаётир. Агар “кўзинг” сўздан кейин вергул қўйилса, “кўзингни оч, эй оч (кўз), яъни тўймас, баднафс” деган маъно келиб чиқади. Агар ўртада вергул умуман қўйилмаса кўзи оч кишига “оч, яъни тўймас кўзингни оч” деган маъно англашилади.

Байтнинг иккинчи мисрасида ҳам омоним сўзлар ишлатилган. Шоир “Тамаъ бўйи кўринмай, бўйидин қоч” дер экан, кишини инсофга чақиради, таъмағирликдан ўзни тийишга даъват этади. Бу ерда “бўй” сўзи биринчи ўринда бўй, баст маъносида, иккинчи ўринда ҳил маъносида қўлланган, яъни таъманинг ўзи у ёқда турсин, ҳиди сезилса ҳам, ундан ўзингни олиб қоч, дейди шоир.

Сўфи Оллоёр гафлатда ўтган қора умрни қоралайди. У ўз асарида ҳаётни беҳуда ўтказмаслик зарурлигини ўгит этади. У мазмунсиз ўтган умрни тушга ўхшатади, лақмалик ва лаққиликни кўрган тушни айтиб юришга ўхшатади. Масалан:

Бу кунни туш билан туш қилма, эй хом,
Баён этмак била қолганини шом.

Кўринадики, шоир умрни бир кун (бу кун), ўткинчи деб билади. Унинг яримини ғафлатда, уйқуда туш кўриб ёки тушдай ўтказиб, қолганини ҳам нафли ўтказиш ўрнига тушини баён этиб кеч қилганларга ачинади. Бу ғоявий мазмунни ифодалашда “туш” омолексимаси таъсирчан ифода воситасига айланган.

Шоирнинг ахлоқий қарашларида ҳимматлилик масаласи ҳам алоҳида ўрин тутати. Ҳиммат кишини улуғвор этади. Унинг одамгарчилигини, ор-номусини, қадр-қимматини сақлайди. Ана шундай ғоявий қарашлар ва туйғулар ифодаси Сўфи Оллоёр шеъриятининг дидактик ва таъсирчанлик қадрини оширган. Масалан:

Агар тош чайнаса элдин чиқиб тош,
Кишига эгмагай ҳимматли қул бош.

Шоир ҳиммат тўғрисидаги ўз қарашларини бўрттириб, қабартириб тасвир этади. Ҳиммат сувидан ичган инсоннинг элдан четда қолса-да, таомсиз қолса-да, эгилмаслиги тасвири юқоридаги мисраларда ғоят таъсирчан, муболағали, шу билан бирга, ишонарли ифода этилган. Бу таъсирчанликни таъминлашда омолексиманинг алоҳида рўл ўйнаганлиги кўриниб турибди. Бу ерда “тош” омоними биринчи ўринда қаттиқ жисм маъносидан, иккинчи ўринда ташқари маъносидан келган ва мисрада мазмундорлик, оҳангдорликни вужудга келтирган.

Бошқа бир ўринда шоир киши борадиган манзилни билиши, кўнгил суйган жойга бориши агар яқин қариндош бўлса-да, очиқ юз, очиқ кўнгил билан кутмайдиган бўлса, бундай жойга бориш иззат-нафсни тўкишини таъкидлаб, қадр-қиммат ва ҳимматдан ўтит этади.

Ақориб юрмаса кўнгил оқариб,
Қўлунгдин келса ҳеч ўлтурма бориб.

Шу ерда бир масалани таъкидлаш керакки, омонимлар билан паронимлар баъзи жиҳатлари билан бир-бирига яқин турадилар. Паронимлар товуш жиҳатидан, бутунлай бўлмасалар ҳам, айтилишда бир мунча ўхшаш сўзлардир. Юқоридаги мисолда ҳам “Ақориб” ва “оқариб” сўзлари паронимдир. Демак бу мисолда шоир омоним эмас, пароним сўзлардан фойдаланган. “Ақориб” арабчадан ўзлашган сўз бўлиб, яқин қариндошлар, энг яқинлари деган маънони билдиради. “Кўнгил оқариб” ибораси бу ерда очиқ кўнгиллилик, очиқ чеҳралик, самимий қарши олиш маъноларини ифодалайди. Умуман, Сўфи Оллоёрнинг асарларида омонимлар билан бир қаторда,

паронимлардан, сўзларнинг кўп маънолилигидан моҳирона фойдаланилган ўринлар кўпдирки, бу ҳам алоҳида ўрганишни талаб қилганлиги, бу масала ушбу мақола вазифасига кирмаганлиги учун, бу ҳақдаги мулоҳазамизни шу билан мухтасар қиламиз.

Шоир йигитларнинг уйланиши ҳақида мулоҳазага борар экан, ўзига муносиб ёр танлашнинг аҳамиятини қайд этади. Шу муносабат билан яхши ва ёмон феъли аёллар тўғрисида тўхталади. Унинг фикрича, тарбияси тузук бўлмаган, феъли-ҳўйи номуносиб, оила юритишда номақбул қизлардан ёр танламаслик, бундайлар билан туташидан эҳтиёт бўлиш даркор. Шоир бундайларга учрамаслик, улардан узоқлашиш ҳақида ўғит этиб ёзади:

Узулмас солмани бўйнингга солма,
Агарчи олмадир рухсори, олма.

Маълумки, тилшунослиқда айтилиши, ёзилиши ҳамда барча грамматик шакллари бир хил бўлган омонимлар лексик омонимлар деб ўрганилади. Масалан, юқоридаги мисоллардан бирида келтирилган “ёш” сўзи лексик омонимдир. Чунки улар ҳар икки маънода— кишининг умр даражаси, кўздан келадиган суюқлик маъноларида ҳам бир хил сўз туркуми (от)га оид ҳамда улар бир хил вазифадаги аффиксларни қабул қилишади. Шунингдек, келтирилган “туш”, “бўй” сўзлари ҳам лексик омонимлардир.

Баъзи омоним сўзларнинг маънолари ҳар хил бўлгани ҳолда айтилиши бир хил бўлса-да, ёзилишида бир оз фарқланади. Ёки баъзан шаклларигина ўхшаш бўлса ҳам, қолган жиҳатларида фарқ бўлади. Бундай сўзлар омоформалар, омофонлар, омографлар деб учга бўлинади.

Омоформаларнинг маънолари ҳар хил, ўзлари эса баъзи грамматик шаклларида кўрагина бир хил талафуз этилиб, бир хил ёзилади.¹ Юқоридаги мисолимизда “солма” сўзи ана шундай хусусиятга эга. Биринчи ўринда у сўз туркуми жиҳатидан отга тааллуқлидир.

¹ Шунини ҳам айтиш керакки, кейинги пайтларда сўзларни омоформаларга ажратиш ҳодисаси айрим тилшунос олимлар томонидан нотўғри қараш сифатида ҳам баҳоланмоқда. Масалан, Шоабдурахмонов Ш. в.б. “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (I қисм, Т., “Ўқитувчи”, 1980, 113—б.) дарслигида қўйидагича мулоҳаза билдирилган:

“Ёзилиши бир хил бўлган турли сўз формалари кўп жиҳатдан омографларга яқин туради: Масалан: Гуллар (гул сўзининг кўплик формаси) ва гуллар (гуллар феълнинг гумон формаси): олди (олд-и) ва олди (ол-ди) ва ш.к. Бу ҳодиса кўпгина ишларда омографлар деб юритилади. Лекин булар бир хил форма эмас, балки ҳар хил формалардир. Шу сабабли уларни омоформа (бир хил форма) деб бўлмайдми”.

Феълдан—ма аффикси орқали от ясалган. Иккинчи ўринда у буйруқ майлидаги бўлишсиз феълдир. Иккинчи мисрадаги “олма” сўзи ҳам омоформадир. Чунки биринчи ўринда “олма” грамматик жиҳатдан от, иккинчи ўринда буйруқ майлидаги бўлишсиз феълдир. Юқорида келтирилган мисолларимиздаги “оч” (от, феъл), “танур” (от, келаси замон сифатдоши) сўзлари ҳам омоформалардир. Энди юқорида таркибида “солма”, “олма” омоформалари келган мисолдаги ғоявий мазмунга тўхталадиган бўлсак, шоир ёмон хотинни бўйинга тушадиган бўғов даражасида қоралайди, бўйинга тушадиган бу солмани узиб ташлаб бўлмаслигини, эркак умри оғир азобда кечишини таъкидлайди. Шунинг учун у ҳар қанча хушрўй, рухсорлари қизил олмадек сулув бўлса-да, уни олмаслик зарурлигини насиҳат этади. Шоир яхши аёлларни таъриф этар экан, уларнинг сабр-қаноатини, бориға барака деб инсоф оғушида яшашини, йўқликдан шикоят қилиб чиқмаслигини маъқуллайди. Оила юритишда уларнинг одабийлиги, диёнатлилигини фазилат деб билади. Уларнинг феъл-атворини қуйидагича таърифлайди:

Агар ўн йил уйида бўлмаса ун,
Уни чиқмас уни айтурга бир кун.

Бу ерда ғоявий мазмунни ифодалашда ун омолексимаси алоҳида рўл ўйнаганлиги кузатилади Шоир бу билан чиройли сўз ўйини ҳосил қилган. Бу сўз биринчи ўринда “ун” (донли тегирмонда тортиш орқали олинган маҳсулот), иккинчи ўринда “ун” (товуш, овоз), учинчи ўринда учинчи шахс кишилик олмоши маъносидадир.

Сўфи Оллоёр илм олиш, маърифатли бўлиш ҳақида насиҳат этар экан. Бу йўлда инсофлилик, ҳалоллик, покизалик зарурлигини уқтиради. Масалан:

Ўқур бўлсанг, ўқ ур нафсинг кўзина,
Қара чин кўз билан Мусхаф юзина.

Демак ўқиган киши нафсини тийган, иймонли бўлиши лозим. Бу маънони ифодалашда шоир яна омоформани ишга солади. “Ўқур” сўзи биринчи ўринда келаси замон сифатдоши (ҳозирги шакли “ўқи-р”. Эски ўзбек тилида бу қўшимча—ур шаклида қўлланган), иккинчи ўринда бирикма /“ўқ ур”, синтактик вазифаси кесим /дир. Биринчи мисрада ўқиш ниятидаги киши нафсини тийиши керак деган маъно метафорик ибора билан таъсирчан ифода этилган. Иккинчи мисра ушбу ғоявий мазмунни тўлдириб келган, бу ерда ҳозирги ўқувчига

тушунилиши қийин бўлган “Мусхаф” сўзи бор у арабчадан ўзлашган сўз бўлиб, биринчидан, китоб, рисоалар тўплами маъносини, иккинчидан, Қуръони Карим тушунчасини беради. Бу ерда сўз бош харф билан берилгани учун, иккинчи маънони ифодалаётгани сезилади. Демак, маърифат эгаллашга киришган киши нафсини тийиши лозим, шундай бўлгач, Қуръони Карим олдида ҳалол, чин кўз билан боқа олади. Бу ердаги маъно кенгроқдир. Диний китобларни ўқиб, Қуръони Карим оятларини ёдлаб мулла бўлишдан кун кечириниш, тирикчилик ўтказишни мурод қилган чала муллалар яширин танқид қилинган. “Мусхаф” юзига тик, чин кўз билан боқа олиш маъноси ҳам мусулмончиликка муносиб бўлиш маъносини ифода этади. Сўфи Оллоёр шеъриятида омолексималардан фойдаланиб тузилган мисралар офоризм даражасига кўтарилади. Масалан, бир ўринда шоир “тал оша келган ўлтурмас талоша” дейди. Бу ерда “тал” тепа, баландлик маъносидаги сўз. Демак, узоқдан келган, иштини тезроқ битказишга шошилади. Бу ерда омолексима биринчи ўринда “тал оша”, яъни тепа ошиб (келган), иккинчи ўринда “талошиб” маъносидаги равишдошлардир.

Ёки бошқа бир ўринда шоир шундай ёзади:

Егил кам, кеча турмоқни есанг ғам,
Бўлур иш кам, агар кўп туйса ишкам.

Бу ерда шоирнинг нияtlари ҳолис. У очкўзликни қоралайди. Тан сихатлиги таомда ҳам меъёрни сақлашда деб биледи. Мисраларда ифода топган ғоявий мазмунни ифодалашда омолексималар тиргак, таянч рўлини ўтаган. Биринчи ўринда “емоқ” сўзи билан боғлиқ омоним феъл шакллари (буйруқ ва шарт майллари)да қўлланиб, дастлаб эркин бирикма таркибида, иккинчи ўринда турғун бирикма таркибида келган. Иккинчи мисрадаги омолексима “иш кам” ва “ишкам”, биринчи ўринда ишнинг миқдори озлиги маъносида қўлланган. Бу билан шоир ортиқча озиқлантириш ўсимликка ҳам зарар етказиши, ҳосил камайиши, натижада иш кам бўлиши маъносини илгари суради. Иккинчи ўринда бу омолексима тоқларни кўтариб қўйишдаги “ишком” маъносидадир.

Инсофли бўлиш, баднафсликдан тийилиш, инсон фарзандининг тарбия кўрганлик белгиси, ахлоқий сифатларидан биридир. Шоир луқмаи ҳалолга қаноат қилишининг, нафсни тийиб юришининг, ейиб-ичишда меъёрни сақлашнинг саломатликка гаров эканлигини белгилаб кўрсатади. Шу маънода қуйидагича зикр этади:

Оғир жисминг агар бўлсин десанг соғ,
Саноч оғзин сан оч албатта камроғ.

Ўзбек тилида “саноч” сўзи сематик жиҳатдан теридан қилинган идиш, тери тўрва маъноларини беради. Яна шу нарсанинг номидир. Юқоридаги мисолда “саноч” бирикмаси билан омонимик қаторни ташкил этган. Бу ерда “сан оч” метофорик маъно ташийдди, яъни қорин, оғиз, нафс маъноларидадир. Шоир бу билан кўп емасликни, очкўзлик қилмаслик, баднафслик йўлини тутмасликни ўғит этган.

Шоир нафсни тиймаслик охири пушаймонликка олиб келишини уқтиради. Киши бошига не келса, ўша нафс туфайли бўладики, буни бировдан эмас, ўзидан кўриши керак. Шунинг учун шоир бу афсусни қуйидагича ифодалайди:

Гила ботдим, гила қилмай кишидин,
Кўрарман барча ўз нафсим ишидин.

Бу ерда қўлланган “гила” омолексимаси тилимиз тарихида айрим лексимларнинг қўлланилиши, даврлар ўтиши билан ўзгаришга учраши ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилишимизга имкон ҳам беради. Гап шундаки, бу ерда “гила” сўзи биринчи ўринда “гил” (форсчадан ўзлашган лой, балчиқ) маъносини беради. Унга жўналиш келишигининг эскича “—а” қўшимчаси (ҳозирги адабий тилимизда —га) қўшилган. Иккинчи ўринда бу сўз ҳозирги адабий тилимизда қўлланидиган форс–тожикчадан ўзлашган ва дилда бировдан хафалик пайдо бўлганлиги маъносини берувчи “гина” сўзининг эскича қўлланишидир. Демак, ўзбек тилида бу сўз “гила” шаклида ҳам мавжуд бўлган. Бу фикрни ушбу мисол тасдиқлайди.

Шоир камтарликни улуғлайди. Унинг асарларида бу гоя ўткир ифодасини топган. “Сабот ул-оғизин” да ҳам бу масалага алоҳида эътибор берилган. Шоир такаббурликни қоралаб қуйидагича ёзади.

Агар тутсанг тариқи Мустафони,
Ёмон куйдир такаббур, куйдир они.

Бу мисолда “Тариқи Мустафо” бирикмаси бор. У Муҳаммад пайғамбаримиз йўли тушунчасини ифода этади. Демак, бу йўлни тутган киши такаббурликдан ҳоли бўлиши керак. Иккинчи мисрада “куй” сўзи омолексимадир. Биринчи ўринда “куй”—от, “—дур” кесимлик қўшимчаси, ҳозирги адабий тилимизда “—дир” шаклида ёзилади. Асли “турур”, “дурур” кўмакчи феълининг қисқарган шакли. Иккинчи ўринда бу сўз II шахс буйруқ майлидаги феъл, ҳозирги адабий тилда “куйдир” шаклида ёзилади.

Шоир инсоннинг ўз ҳаётини ўзи ташкил этиши, ўз обрўйини

топиши ва сақлаши ҳақида фикр юритар экан, яна мағрурликни ўзини зўр билишни қоралайди. Айниқса, ўзининг яқинлари, хешу таборлари обрўйини, номини рўкач қилувчиларни танқид қилади. Уни муслмончиликка номуносиб эканлигини таъкидлайди, аҳлоқ меъёрларидан четга чиқиш деб билади. Масалан:

Бўлуб хешу таборинг бирла мағрур,
Дема ман зўр, агар дин бўлса манзур.

Бу ерда омолексима чиройли сўз ўйини ҳосил қилиш билан бирга, асосий ғоявий мазмунни ифодалашга ҳам хизмат қилган. Бу омолексима “ман зўр”—“манзур” сўзлари биринчи ўринда “мен зўр” деган бирикма, иккинчи ўринда маъқул келмоқ маъносидаги арабчадан ўзлашган “манзур” сўзидир. Шоир шеърларида айрим сонлар ҳам омонимик қаторда туриб, ғоявий мазмунни таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Масалан:

Куя кажликка доим нафси бадоз,
Қачон ўт туз ёнар, ёлборсанг ўтгўз.

Бу ерда шоир нафси бузуқликни қоралайди, нафси бузуқ кишининг кўнгли ёмон йўл танлайди, у “кажлик”да, яъни эгриликда куяди. Унга насиҳат ҳайф кетиши маъноси эса иккинчи мисрада қайд этилган. Бунда омолексима орқали чиройли сўз ўйини ҳосил бўлган. Биринчи ўринда “ўт” ва “туз” сўзлари алоҳида лексималар, иккинчи ўринда “ўттуз” (ҳозирги адабий тилда “ўттиз”) сони ишлатилган.

Куйидаги мисолларга ҳам эътибор берайлик:

Эрур нафсига димоғи турфа эллик,
Қачон эллик қилур, ёлборсанг эллик.
Яна:
Агар нафсинг сани етмиш бошингдин,
На бўлғай фойда етмиш ёшингдин.
Яна:
Агар нафсинг муродин изламаксан,
Агар саксанга умринг етса, саксан.
Яна:
Азал кундин агарчи ҳавфи йўқсан,
Агар тўқсонга кирсанг кўнгли тўқсан.

Биринчи мисолда нафсининг аломатлари, беҳайрлиги баён этилган.

Бу мисолда “эллик” сўзи биринчи ўринда “турфа эллик” бирикмасида хилма-хил аломатларга, салбий интилишларга эгаллиги маъносида, иккинчи ўринда бундай нафснинг эл бўлмаслиги, дўст бўлмаслиги маъносида, учинчи ўринда “эллик” сон маъносида келган. Иккинчи мисолда ҳам нафс кўйига тушишнинг оқибати ёмонлиги ифода этилган. Бу мисолдаги “етмиш” омолексимаси биринчи ўринда ўтган замон сифатдоши, иккинчи ўринда сон, умр даражаси маъносида қўлланган.

Учинчи мисолда шоир нафс ҳавосига, кўйига тушишнинг зараридан огоҳ этади. Гап шундаки, нафсни йиғмасдан, уни қондириш йўлини тутган одамгарчиликдан чиқади, у ҳар қанча умр кўрмасин, инсон қиёфасига, ахлоқий тозалikka, инсоний сифатларга эриша олмайди. Бу ғоя шеърдаги “саксан” омолексимаси орқали таъсирчан ифода топган. Бу сўз биринчи ўринда “саксан” (ҳозирги адабий тилдаги “саксон”) сони, иккинчи ўринда одам қиёфасини ололмаслик маъносида келган, кейинги мисолда умрни яхшилик билан ўтказувчи, иймони тоза одамлар улуғланади. Бундай кишининг ёши тўқсонга ўтса-да, кўнгли тўқ бўлиши омолексимада ифода этилган.

Шоир умрни ҳалоллик, тўғрилиқ билан, кишиларга наф етказиш, мусулмончилик одатларини қанда қилмай ўтказиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради. Шунинг учун ҳам бир ўринда:

Ҳавас бирла тузук иш қилмадинг ҳеч,
Бўлубдур кеч, ҳавас бозоридан кеч.

дейди. Демак, умрни тузук иш қилмай, беҳуда ўтказишнинг охири пушаймонликдир. Кеч бўлгач, бу хатони тузатиб бўлмайди. Шоирнинг бу ғоявий қарашларини таъсирчан ифодалашда байт таркибидаги “кеч” омолексимаси муҳим аҳамият касб этган.

Умуман олганда, Сўфи Оллоёр шеъриятида омоним сўзлар ўткир ифода воситасига айланган. Улар шеърини нафосатни ҳосил қилиш, сўз ўйинлари яратиш, тажнис санъатини юзага чиқариш, ғоявий мазмунни таъсирчан ифодалаш, сўзнинг нозик ифода хусусиятларини кўрсатиш, услубий ўзига хосликни таъминлаш каби мақсадларга хизмат қилган. Шоир асарлари тилида қўлланган омонимлар бу лексималарнинг луғавий маъно англатиш ва грамматик хусусиятлари, нутқда қўлланиш имкониятлари ҳақида тўғри фикр юритиш имконини беради, уларнинг грамматик табиатини аниқлашда амалий аҳамияти кўзга ташланади. Шунингдек, уларнинг тилда тарихий жиҳатдан қўлланиши ва таркибий ўзгаришлари ҳақида мулоҳаза уйғотади. Сўфи Оллоёр асарлари тилида омонимларнинг шу тарзда

кенг қўлланиши унинг ўзига хос индивидуал услубга эга бўлган талантли шоир эканлигидан далолат беради.

Жадидлар — янгилик жарчилари

*Миллий тилни йўқотмак
миллатнинг руҳини йўқотмакдур.*
Абдулла Авлоний

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб ўзбек адабий тилининг янги босқичи бошланди. Бу даврда насрий асарларгина эмас, поэтик асарлар ҳам жонли тилга анча яқинлашгани кузатилади. Бу ҳол, айниқса, Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа ижодкорлар асарларининг тилида яққол кўзга ташланади. Бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида адабиётнинг янги шакл ва жанрлари юзага чиққанлиги, матбуот ва театр амал қила бошлаганлигини кўрсатиш мумкин.

Бу даврда, яъни XIX аср охири XX аср бошларида ўлкада жадидчилик ҳаракати ҳам маърифатпарварлик йўналишида бир қатор ислоҳий ўзгаришларни юзага келтирди. Ўрта Осиёда XX аср бошларида шаклланган жадидчилик ҳаракатининг ўткир намоёндалари бор эди. Улар Мунаввар Қори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ҳожи Муин, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар ўғли, Полёз ҳожи Юсупов, Бобо Охун Салимов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сўфизода, Исҳоқхон Ибрат, Абдуқодир Шоқурий, Мирзо Абдулвоҳид Мунзий, Саидахмад Сиддиқий, Исмадулла Раҳматуллаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва бошқалар. Бу зиёли ва ёзувчиларнинг асосий эътибори меҳнат аҳлининг шароитини яхшилаш, уларни илм-маърифат ва маданиятга ошно этиш орқали бахт ва фаровонлик йўлига олиб чиқишга қаратилди. Жадидлар жамиятни инқилобий йўл билан эмас, балки ислохатлар йўли билан ривожлантиришни ўзининг асосий вазифаси деб белгиладилар.

Шу тариқа жадидлар ижтимоий, иқтисодий ва маданий ислохотлар йўли билан халқ ва жамият ҳаётини яхшилашга бел боғлаган эдилар. 1906 йилдаёқ улар “Тараққиёт” газетасини нашр этиб, ўз гоёларини тарқата бошладилар кейинроқ эса “Хуршид”, “Шуҳрат”, “Самарқанд”, “Хуррият”, “Бухорои Шариф”, “Турон” газеталарини ҳамда “Ойнома” журналинини нашр эттирдилар.

Юртимизда янгича усулдаги мактаблар очилиши, драматургия ва

театр санъатининг шаклланиб, ривожланиши ҳам жадидлар номи билан бевосита боғлиқдир.

Булар янги босқичда ўзбек адабий тили ривожига таъсир этувчи омиллардан эди. Бу давр ҳақида гапирганда, аввало, XIX аср иккинчи яримларигача, ҳали Алишер Навоий тилининг таъсири устунлиги, бу адабий тилни халқ тилига яқинлаштириш учун маълум ҳаракат ва курашлар мавжудлигини назарда тутиш керак. Буни Гулханий, Маҳмур, Огаҳий, Абулғози, Мунис асарлари тилида кўрамиз. Иккинчидан, XIX асрнинг охирларида адабий тилда Навоий анъаналари давом этиши билан бирга, унда жонли тилга яқинлашув, баъзи русча сўз ва шакллар кўпайгани кузатилади. Хусусан, Ўзбекистонда нашр қилинган газета, журнал ва айрим китоблар тилида ўзбек халқига тушунарсиз бўлган турк ва татар тилига хос шакллар, сўзлар, жумла қурилиши қўллана бошлагани ҳам сезилади.

Матубот асарлари ва айрим бадиий асарлар янги тушунчаларни ифодалашда бир қатор неологизмлар қўллаш (масалан, зулмпарвар, ишчи, чароғон, машъалистон), рус тилидаги сўз ва тушунчаларнинг маъносини бериши учун аввалда бўлган сўзларни мослаб қўллаш (масалан, география маъносида “жаҳоннома”, станция (бекат) маъносида “манзил”, дерижёр маъносида “уста”, типография маъносида “босмаҳона”, врач маъносида “табиб”, автор маъносида “муаллиф”, орден маъносида “нишон” сўзлари каби) ҳолатлар самара бера бошлади. Айрим русча сўз ва бирикмалар калъка йўли билан таржима қилинади. Масалан: ҳикматхона (физический кабинет), таърифнома (похвальная грамота), табибхона (амбулатория), бошқарувчи (управитель), темир йўл (железная дорога), оқ подшо (белое царь), чақирув қоғози (повестка), ер ёғи (керосин), жарима пули (штраф), пўлат қалам (ручка), оташ арава (поезд), оташ кема (пароход) каби. Шу билан бир қаторда, кўпгина русча, туркча, татарча сўзлар ҳам қўлланган. Уларнинг айримлари ўзбекча талаффузга ўнғайлаб, фонетик ўзгаришларда кўзга ташланади. Масалан: ушқўлга (мактабга), нарудний судьяларга (халқ судларига), фарансовой (француз), истакан (стакан) ва бошқалар.

Бадиий асарлар тилида ҳам янги тушунчаларни ифодаловчи неологизмлар, русчадан ўзлашган сўз ва бирикмалар, жонли сўзлашувга хос сўз, ибора ва шакллар қўлланиши кучайганлиги кўринади. Масалан, Муқимий асарлари тилида кўрпа, тезак, эзма, кўсов, мағзоба, хуржин, пурдоқ, керилмоқ, кекирмоқ, ўсол, қолғич, инжиқ, пақир, тагжой, бояқиш, пирсион, увада, қалла каби халқ тилига хос сўзлар ишлатилган. Шунингдек, Муқимий сўзларининг халқ

тилига хос фонетик ўзгаришлар билан қўллаиди. Масалан: қийғир (қирғий), истеза (синтез), бўган (бўлган), қимас (қилмас), ғишкўприк (ғишт кўприк), кемасун (келмасин), қуфлаган (қулфлаган), махтаганинг (мақтаганинг), тарахлаб (тарақлаб), қариш (қарич), мундоғ (бундай), шилқин (шилқим), шундоғ (шундай) ва бошқалар.

Шу билан бирга, Муқимий поэтик нутқнинг ўзига хос услубий хусусиятларини назарда тутган ҳолда эски ўзбек тилига хос айрим лексик-грамматик, фонетик-услубий воситалардан ҳам фойдаланди. Адабиётда Алишер Навоий аънаналарини давом эттиришга интилди. Масалан, унинг асарлари тилида эрур,—дур,—ибон,—миш, ўлмоқ (бўлмоқ), анга, анинг, андин,—ур,—ға каби шаклларнинг кенг қўлланиши бундан далолат беради. Шундай қилиб, “Муқимийнинг ўзбек адабий тилига қўшган ҳиссаси унинг халқчиллигида намоён бўлади”¹.

Бундай хусусиятларни Фурқат ва Завқий асарлари тилида ҳам кўрамиз. Айниқса, Фурқат ўз асарлари тилига ижтимоий ҳаёт, фан, маданият иқтисодий турмуш соҳаларида пайдо бўлган янги тушунчаларни ифодаловчи русча сўзларни ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўз ҳамда бирикмалардан муваффақиятли фойдаланди. Бу мавзуларда маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этувчи асарлар ёзди, Туркистон вилоятининг газети”га мунтазам равишда ўз мақолалари билан қатнашиб турди.

Ўзбек адабий тилининг халқ тилига жонли яқинлашуви аср бошида яратилган бадиий, оммабоп (публицистик) асарлар тилида янада кучайди. Бундан Туркистонда нашр этилган “Ўрта Осиёнинг умр гузоронлиги”, Тараққий”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Русиё”, “Тужжор”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Ал-Ислоҳ” каби газеталар ва “Ойна” журнали муҳим аҳамият касб этди. Бундан ташқари, Озорбайжонда чиқадиган “Янги ҳаёт”, Хўжа Насриддин”, Татаристонда чиқадиган “Онг”, “Шўро”, Қримда чиқадиган “Таржимон” каби газета ва журналлар ҳам бу ерга келтириб тарқатилар эди.

Аср бошида ўзбек тили қонуниятларини илмий ўрганиш давом этди, унинг грамматикасини ишлаш ва ўрганиш бўйича маълум ишлар қилинди. Масалан 1905—1917 йиллар орасида она тилидан дарсликлар тузилди. Бундан ташқари, бошланғич синфлар учун ўқиш китоблари ҳам чиқарилган.

1914—1915 йилларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт”, “Қироат” китоби, “Ўқиш” асарлари юзага келди.

¹ Турсунов У. Ўринбоев Б. Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи, Т, “Ўқувчи”, 1995, 184—6.

Абдулла Авлониининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Адабиёт ва миллий шеърлар”, “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Гулистон мактаб” асарлари нашр этилди.

Умуман, бу даврда маърифатпарварлик йўналишидаги ишлар кучайди. Бу эса ўзбек адабий тилининг ривожланишида ҳам ўз изини қолдирди. Адабий тилдаги кейинги ўзгаришлар фонетикада ҳам, грамматикада ҳам, имло ва услубиятда ҳам кўринади. Масалан, в, ф товушларидаги лаб-лаб ва лаб-тиш, ж товушининг сирғалувчи ва қоришиқ тарзда фарқлана бошлаши, сингорманизм ҳодисасининг чекланиши, ургу тизимининг ўзгариши, яъни эркин урғунинг пайдо бўлиши ва бошқалар фонетика соҳасида юз берган ўзгаришлар эди. Лексик соҳасида айрим ўзгаришлар юз берди. Сўзларнинг маъно кенгайиши, русчадан калькалаш (айнан таржима) йўли билан янги атамалар ҳосил қилиш, четдан сўзлар қабул қилиш кабилар шулар жумласидандир. Масалан, илгари “ишчи” сўзи камписандлик билан қўлланадиган бўлса, энди айрим тоифа (завод, фабрикада ишловчилар) маъносини бера бошлади. Ўчоқ сўзи билим ўчоғи, кадрлар ўчоғи, маданият ўчоғи, тарбия ўчоғи каби бирикмаларда янги маънолар ифодалади.

Янги босқичда ўзбек адабий тилининг ишланиши, силлиқлашувида, юқорида айтганимиздек, илғор зиёлилар, фан, адабиёт, санъат намоёндаларининг ҳиссаси катта бўлди. Маърифатпарварлик ва ислохотлар йўлида жадидлар пешқадамлик қилишди. Масалан, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодий фаолияти давомида ўзбек адабий тилини жонли халқ сўзлашув тилига яқинлаштиришга интилни, унинг кўпчиликлари тушунарли бўлишини таъминлаш учун курашди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий шеъринининг лексикасида асосан ўзбекча (туркча) сўзлар, тожикча, арабча, татарча, ўғуз тиллари (шевалари)га хос унсурлар ва диалектизмлар мавжуд. Лекин тожикча, арабча сўз ва сўз шакллари унинг шеърларида замондошларига қараганда камроқ. Бунинг сабаби, Ҳамзанинг ўз таъбири билан айтганда, асарлари тилини жонли тилга яқинлаштириш, соддалаштириш бўлган.

Жадидлар ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кенг фаолият юритиб, маърифат ва маданият ўзгаришлар қилишга, халқ ичига кириб боришга интиладилар. Улар, жумладан, ўзбек адабий тилини ривожлантириш йўлида жонбозлик кўрсатдилар.

Халқимиз орасидан етишиб чиққан сўз санъаткорлари халқ тилининг маъно нозикликларини ифодалаш жиҳатларига, жозибаси

ва гўзал ифодаларга бойлигига алоҳида эътибор бердилар. Наим Каримовнинг “Чўлпон” маърифий романида мусиқашунос Илёс Акбаровнинг бир хотираси келтирилган.

—“Звукоряд” терминини қандай таржима қиласизлар? – деб сўрайди Чўлпон ундан – “Товушқатор” деб.

—Нега икки сўз билан таржима қилиш керак? Ахир “унқатор” деб таржима қилинса, бир сўз бўлади ва ишлатилмай юрган “ун” сўзи яна қўллана бошланар эди¹.

Ҳа, жадидлар орасида адабий тилимиз равнақи учун курашган жонкуярлар кўп эди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярми—XIX аср бошида ўзбек адабий тилининг ривожланиши янада халқчиллик касб этди. Оддий сўзлашувга яқинлашиш йўлидан борди, бунга фан, маданият, адабиёт ва санъатдаги демократиялашув ва маърифатпарварлик тарғиботи, адабиётда янги жанрларнинг пайдо бўлиши, театрнинг шаклланиши, матбуот ишлаш бошлаганлиги, матбаачиликнинг ривожланиши ва бошқа омиллар сабаб бўлди.

ТИЛИМИЗНИНГ ЮКСАК МАҚОМИ.

Жуда бой, чиройли тилимиз бор, бу тилда ифода этиб бўлмайдиган фикр, туйғу йўқ!

“Тилга эътиборсиз—элга эътиборсиз”, деган эдилар ҳазрати Алишер Навоий. Гарчи бу ҳикматли сўз нутқ одоби сифатида қаралса ва талқин этилса-да, унинг тагида жуда ижтимоий, ахлоқий-фалсафий маъно ётади. Бундан тилга муносабат элга, миллатга бўлган муносабат эканлиги ҳам аён бўлади. Тил миллатнинг асосий белгисидир. Она тилга бўлган ҳурмат ўзга тилларга бўлган ҳурматни инкор этмайди, аксинча, бу соҳадаги мустаҳкам бирликни ҳам тақозо этади. Шунинг учун ҳам “Тил ҳақида”ги Қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикасида давлат тилини ўрганиш учун барча фуқароларга шарт-шароит ҳамда унинг ҳудудида яшовчи миллатлар ва элатларнинг тилларига иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлиш таъкидланади, бу тилларни ривожлантириш учун имкониятлар яратиш қайд этиб ўтилган.

Халқимизда “Она тилим—жону дилим” деган ибора бор. Дарҳақиқат, тил яратганнинг инсонга берган улуғ неъматидир. Кишилар ўртасидаги муҳим алоқа—аралашув, фикр алмашув воситасидир. Буюк мутафаккир Алишер Навоий:

¹. Каримов Н. “Чўлпон (маърифат роман), Т, 2003, 137—6.

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ андин,

дея тилнинг ижтимоий моҳиятини таърифлайди.

Тилимиз—маъно бойликларининг кони. Бугунги ўзбек адабий тилимизнинг бойлиги ва фавқулодда ифода имкониятларига эгаллиги аслида халқ тилимизнинг расолиги ва раволиги билан изоҳланади.¹

Мамлакатимизда она тилимизга Давлат тили мақомининг берилиши халқимизнинг тарихий-маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бунинг натижасида ўзбек тилининг вазифавий доираси кенгайиб, илгариги чегараловлардан қутилди. Эндиликда мамлакатимизда олий даражадаги давлат анжуманлари ана шу тилда ўтказиладиган, расмий ҳужжатлар давлат тилида юритиладиган бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонунининг 7-моддасида “Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади”, дея белгилаб қўйилган. Шундай экан, Қонуннинг бажарилишига риоя қилиш фуқаролик бурчимиз ва тилимизнинг софлигини сақлашдаги масъулятимиз ҳисобланади.

Умуман олганда эса, одобнинг боши тилдир. Нутқ инсоннинг кўрки ҳисобланади. Кишининг ўзига боқма, сўзига боқ, дейилади халқ мақолида. Шунинг учун ҳам қадим-қадимдан нутқ маданиятини, нотиклик маҳоратини эгаллашга алоҳида эътибор берилган, нутқий тарбия инсон умумтарбияси, умуммаданиятининг бош белгиси сифатида қаралган.

Республикамизда ҳам нутқ маданияти масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Халқ таълимидаги ислоҳий йўналишларда бу соҳа эътибордан соқит қилингани йўқ. “Тил тўғрисида”ги кўрсатмалари орасида она тилини ўқитиш, унинг сифат ва самарадорлигини ошириш, ўқувчи ва талабаларнинг ёзма нутқини ўстириш, саводхонлигини ошириш ишлари давр талаблари даражасида олиб бориш вазифалари ҳам таъкидланган. Бу соҳада қатор тадбирлар амалга оширилмоқда, янги-янги дастурлар ишлаб чиқилиб, замон талабларига мувофиқ келувчи қўлланма ҳамда дарсликлар тайёрланмоқда. Бу иш изчил давом этирилмоқда. Жойларда Давлат тилида иш юритишни, лотин ёзувидаги янги ўзбек алифбосини ўрганиш бўйича қисқа муддатли курслар очилиб, кишиларнинг саводхонлигини ошириш ишлари йўлга қўйилди. Бу каби тадбирлар, албатта, ўз самарасини бермоқда.

Ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири сўзларнинг кўп вазифалилиги, маъноларга бойлигидир. “Бу бойлик луғатлар

¹. Маҳмудов Н. Тил, “Ёзувчи”, 1998, 26—6.

сўзлигида ўз аксини топмайди. Миқдор сифатида кўзга ташланмайди”.¹ Тилнинг бу хил маъно товланишлари, иборавийлиги, зийрак маданияти салгина ўзгаришлар билан “ранг очиши” дир.

Лекин, шу билан бирга, айрим кишиларда ўз нутқига эътиборсиз қараш ҳоллари тез-тез учраб туради. Адабий меъёрни бузган ҳолда шевага хос ёки чет сўзларини қўллаш, айрим грамматик қоидаларга риоя қилмаслик, бетакаллуфлик, қўпол ибора ва сўзлардан фойдаланиш ва бошқа хусусиятлар бундай кишилар нутқини бузиб турувчи омиллар ҳисобланади. Масалан, телекўрсатувдаги ёки радио орқали чиқишларда “тўрт нафар фарзандларни ўстирди”, “Борларинг”, “ҳар битта оғиз сўзи”, “ҳар бир врачларимиз сўзи”, “қўшнимизнинг ўғли бўлган”, Сукрот эса ҳақ йўлидан қайтмагунча ўлиб кетди”, “ҳаёт аъзоси”, “иштораблаб” каби сўз, бирикма ва жумлаларга дуч келади. Маълумки, ўзбек тилида миқдор билдирувчи сифатловчиси бўлган отлар, адабий меъёрга кўра кўплик (—лар) қўшимчасини олмайди, шунинг учун юқоридаги келтирилган биринчи, бешинчи мисоллар “тўрт фарзнд ўстирди”, “ҳар бир врачимиз” тарзида қўллангани мақул. Иккинчи, учинчи мисолларда кўплик қўшимчаси Тошкент шеvasига хос қўлланган, улар адабий меъёрга мослаб “боринглар”, “бордик” шаклида ишлатилса, ўринли чиқади. Тўртинчи мисолда ибора нотўғри шаклантирилган, бу ерда “ҳар бир оғиз сўз” дейилса тўғри бўлади. Олтинчи мисолда эгалик қўшимчасини қўллашда хатога йўл қўйилган. “Ўғил” сўзига эгалик қўшимчаси қўшилгач, “ўғли” шаклини олади. Ундан кейин келтирилган “—си” эгалик қўшимчаси ортиқча, плеоназм рўй берган. Еттинчи мисолда ясовчи қўшимчани қўллашда эътиборсизлик бор. Ўзбек тилида—гунча равишдош ясовчи қўшимчадир. У вақтга муносабатни белгилайди. Бу мисолда қўлланган “қайтмагунча” сўзи худди шу маънони ифодалайди. Ваҳоланки, сўзловчи бу ерда воқеа-ҳодиса, ҳолатини белгилаб, даражалаб кўрсатмоқда, “ҳақ йўлидан қайтмаганча” демоқчи. Бу сўзда “қайтмаган” сифатдошига “—ча” қўшилиб равиш ясалади ва сўзловчи ифодаламоқчи бўлган маънони аниқ кўрсатади. Юқоридаги ҳолатда эса гўё Сукрот ҳақ йўлида қайтмоқчи бўлган-у, унга етмай, етиб улгурмай ўлиб кетгандай маъно чиқиб қолган. Саккизинчи мисолда сўзловчи сўзларнинг пароним маъносида адашган. Аслида “ҳайъат аъзоси” демоқчи бўлган. Охирги, тўққизинчи мисолдаги равишдош шевага хос сўз, адабий тилдаги муқобили “шошилганча” дир.

Ёзма нутқ меъёрларига риоя қилмаслик ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради.

Жойларда “Ситора” номли хусусий дўкон, “Мустақиллик номли

¹ Мирғожиев М, Маҳмудов Н, Тил ва маданият. Т, “Ўзбекистон”, 1992, 40–6.

кафеси”, “автотеххизмат”, “меҳр шафқат”, “тозаликга риоя қилайлик”, “соат соз”, “Янги-ариқ”, “Қишлоқ—хўжалиги”, “Чанқоқ бости ичимликлар” каби ёзув белгилари кўзга ташланади. Дўкон қаҳвахона ва бошқа савдо-маиший корхоналарга ном қўйилса, уларда “номли” сўзи қўлланмайди. Шунинг учун “Ситора” хусусий дўкони, “Мустақиллик” қаҳвахонаси деб ёзаверган маъқул. “Тозалик” сўзига жўналиш келишигининг—га қўшимчаси қўшилганда, ўзакнинг табиатига кўра-қа шаклини олади. “Соатсоз” қўшма сўз таркибидаги компонентлар, қоидага кўра, қўшиб ёзилади. Чунки улар бирикиб, бир маъно ифодалайди. Агар ажратиб ёзилса, бирикма ҳосил қилади. Соат соловчи эмас, балки соат бузилмаган деган маъно чиқиб қолади. “Янги ариқ”, “қишлоқ хўжалиги” сўзлари орасига тире қўйилмайди. “Чанқоқ” сўзининг орасига чизиқча қўйилиши эса бутунлай хатодир.

Нутқнинг софлиги деганда унинг адабий меъёрга тўғри келиши, чет сўзлар, шевачилик кўринишлари, ортиқча, яъни одатланиб қолинган кераксиз сўзлар, қўпол иборалар ва бошқалардан холи бўлган нутқ тушунилади. Баъзан жойларда “Мусор тўкилмасин, штраф 10.000 сўм”, деган огоҳлантирувчи ёзувлар кўзга ташланади. Бундаги русча сўзлар нутқ софлигининг бузилганлигини кўрсатади.

Умуман олганда эса, ёзув адабий тилнинг ифода шаклидир. У кишилиқ жамиятида ижтимоий муносабатларнинг асосий омили сифатида майдонга келган. Ёзувлар тарихида пиктографик, идеографик, бўғинли, алифболи ёзувлар жараёни кечган. Ўзбек халқи (туркий халқлар) ҳам ўз тарихида бундай ёзув турларини қўллаб келган. Халқимиз ўз тарихида сўғдий, хоразмий, Ўрхун-Энасой, уйғур, араб ёзувларидан фойдаланган. 1929 йилдан 1940 йилгача лотин ёзуви, 1940 йилнинг май ойидан кириллча ёзув амал қила бошлаган. 1993 йилнинг 2 сентябрида Ўзбекистонда “Лотин ёзувиغا асосланган янги ўзбек алифбоси жорий этиш тўғрисида” Қонун қабул қилинди. Энди бу ёзувни пухта ўрганиш ва унинг қоидаларига тўла риоя қилиш учун курашиш даркор. Лекин уни қўллашда жойларда бир қатор камчиликлар мавжуд.

Бундай камчиликлар ҳатто ўзбек тилига оид дарслик ёки қўлланмаларда ҳам учрайдики, бу кечирилмас ҳолдир.

Қисқаси, она тилимизнинг софлиги учун кураш ҳаммамизнинг бурчимиздир. “Давлат тили тўғрисида”ги Қонунни амалга ошириш ўз-ўзидан бўлмайди. Фуқаролар, айниқса, халқ таълими ҳамда раҳбар ходимларнинг масалага онгли ёндашиши, фаоллик, она тилига ҳурмат, муҳаббат ва ватанпарварлик кўрсатишлари уни амалда изчил тадбиқ этишнинг гаровидир.¹

¹ Бу соҳада, айниқса, атамаларни қўллашдаги баъзи нуқсонларни тугатиш ҳақида “Тил—дарё. Тўрловчилар: Азим Суюн, Алимқул Султон, Сўз боши муаллифи Одил Ёқубов. Т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999 й.

ХУЛОСА

Юртбошимиз И.А.Каримов асарларида халқнинг маданияти жамиятни белгилашда ҳал қилувчи омиллардан эканлиги, жамиятнинг ривожланиши эволюцион маданий йўл билан бориши таъкидлаб ўтилган. Ижтимоий ҳаёт, жумладан, халқ маданиятининг тараққиёти ҳам алоқа-аралашув қуроли бўлган тил билан чамбарчас боғлиқдир.

Халқимиз узоқ тарихий—маданий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Бу йўлда унинг тили ижтимоий алоқа-аралашув, фикр алмашув қуроли сифатида “робитаи восити оламиён” (Аваз Ўтар) бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Тилимиз тарихи—халқимизнинг тарихидир. Ана шу тарихий жараёнда халқимизга унинг тили қудратли қурол ва мададкор бўлди. Бу тил ўзбек халқининг уруғ, қабила даврларидан тортиб, элат ва миллат даражасида шаклланган узоқ тарихий йўлида беминнат хизмат қилиб келмоқда. Ўз навбатида, у ҳам тарихий жараёнда бойиб, силлиқлашиб, ривожланиб борди. Унинг тарихий илдилари узоқ-узоқларга, туркий тилларнинг олтой давридан тортиб, сўнгра энг қадимги туркий, қадимги ва эски туркий тил босқичларига туташиб кетгандир.

Тилимиз ривожининг ўзига хос тарихий босқичлари бор. Бу босқичларда у тадрижий равишда такомил топиб борганлиги кўринади. Бу тарих ўзнинг қадимийлиги ҳамда бой манбага эга эканлигидан далолат беради. Бу тарих тилнинг лексикасидаги ўз қатлами (умуртуркий сўзлар, умуртуркий сўزلардан ясалган ўзбекча сўзлар, чет тили унсури негизида ўзбек тилининг ўзида, ўзбекча аффикслар қўшиб ясалган сўзлар, ўзбекча сўзларга чет тиллардан ўзлашган қўшимчалар қўшиш орқали ҳосил бўлган сўзлар), шунингдек, ўзлашма қатлам (арабча, форс-тожик, русча ва бошқалар)да ҳам, товуш таркиби ва грамматик шаклларда ҳам ифода топиб турибди.

Маълумки, ўзбек тили мустақил лаҳжаларнинг тадрижий бирикувидан юзага келган. Бу тил дунёдаги энг кўп шевали тиллардан бири ҳисобланади. Бу эса унинг бойиб борувчи омиллари сирасига кириди.

Тилимиз тарихини ўрганишда шева хусусиятлари ҳамда қардош туркий тиллар билан қиёсий ўрганиш, уларнинг алоқа ва таъсир доираларини қўшиб ўрганиш ҳам тақозо этилади.

Тарихий жараёнда халқимиз ҳаётида юз берган ижтимоий, маданий, илмий, маънавий янгиликлар, ўзгариш ва тушунчалар унинг

тилида ифода топиб боради. Бу эса тилнинг бойиб бориши, грамматик журилишида такомиллашувларга олиб келди.

Бугунги кунда ўзбек тили энг тараққий этган тиллардан бирига айланади. Айниқса, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонунининг қабул қилиниши унинг янада тараққий этишига имкон берди. Ҳозир республикамызда давлат ишлари, ўқиш-ўқитиш, тарғибот ва ташвиқот ишлари давлат тилида олиб борилмоқда. Шу билан бирга, бу ердаги бошқа тилларнинг ривожланишига ҳам кенг имкониятлар яратилган.

Биз она тилимызни севамыз. Шунинг учун унинг тарихий тараққийт йўлларины ҳам севиб ўрганамыз ва ҳурмат қиламыз.

Бу соҳада яна бир жиҳат бор. Бу она тилины ўқитиш самарадорлигидир. Она тилины ўқитиш—улуғ иш, миллат руҳини сақлаш, миллий тафаккурни ривожлантириш, истиқлол ғояларини мустаҳкамлаш омилларидандир. Шу сабабли ўрта махсус ва ўрта мактабларда она тили ўқитишни ҳар томонлама яхшилаш, ўқув жараёнларини ранг-баранглаштириш, жонли ва қизиқарли ташкил этиш лозим. Бунинг учун аввало ўқув дастурлари ва дарсликларни замон талабларига мувофиқ тайёрлаш, ўқув қўлланмаларини кўпайтириш, улар билан ўқитувчи ҳамда талабаларни тўла қуроллантириш, кутубхоналарни бундай қўлланмалар билан бойитиш даркор. Ўқув жараёнларига янги педагогик технологияларни тезкорлик билан олиб кириш, уларда кўرғазмали, ўқув-техник воситалардан фойдаланишга кенг амал қилиш керак. Ўтмишдош мутафаккирлар, жумладан, тилшунос устозлар қарашларидан талабаларни баҳраманд қилиш, чуқур маълумот бериш, ўзбек тилининг ранг-баранг услубий товланишларини тушунтириш, тилни тарихийлик жиҳатдан ўрганиш, тил ўқитишнинг бошқа фанлар билан алоқадорлик томонларини тушунтириш ҳам талабаларнинг илмий тафаккурини шакллантиришга ёрдам беради. Ноанъанавий дарс машғулотлари, семинар-дарслар, тил байрамлари, тил бойликларини ўрганишга бағшланган анжуманлар ва бошқа тадбирлар ҳам фаннинг талабалар томонидан чуқур ўзлаштирилишига ҳамда уларнинг қизиқишларини оширишга олиб келади. Она тили ўқитувчиларининг илмий-амалий анжуманларини ўтказиб туриш, илғор тажрибаларни амалиётга тадбиқ этиш, маъруза матнларини тўплаш, кўпайтириш, тарқатиш, муҳокамаларни ташкил этиш ўқув-тарбия ишларини яхшилаш, самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Мундарижа

Кириш.....	3
Турк бўдуним, бутун бўл.....	6
Сақлар—турклардир.....	6
Афросиёб афсонавий қаҳрамонми?.....	7
Туркий ёзувлар қандай топилган эди?.....	9
Битиктошлар—тарих кўзгуси.....	13
Турк ва Турон.....	16
Ўзбек ва адабий тили тарихини даврлаштириш муаммолари.....	18
Маҳмуд Қошғарий сабоқлари.....	20
Олимнинг абадияти.....	20
Туркий тилга қасида.....	25
Ўзбек тилининг қадимги туркий тилга муносабати.....	28
Бебаҳо хазина.....	32
Эски туркий тил мўъжизаси.....	36
Ҳазрат Навоий жасорати.....	39
Эски ўзбек тилининг кўлами.....	39
Алишер Навоий сўз қудрати ҳақида.....	40
Шоирнинг сўз қўллаш маҳорати.....	42
Она тилига садоқат.....	44
Маҳорат денгизидан икки томчи.....	51
Алишер Навоий тилида атоқли отларнинг услубий вазифалари.....	51
Сўфи Оллоёрнинг “Саботул—ожизин” асарига омоним сўзларнинг услубий қўлланиши.....	67
Жадидлар—янгилик жарчилари.....	77
Тилимизнинг юксак мақоми.....	81
Хулоса.....	86

Болта Ёриев

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИ

Муҳаррир *Ш.Қурбон*
Бадий муҳаррир *А.Турсунов*
Техник муҳаррир *Т.Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Ш.Нишонов*
Саҳифаловчи *Б.Ирисбоев*

Босишга рухсат этилди 18.12.2006. Бичими 60x84₁/16.
Ҳажми 5 б.т. Нусхаси 500. Буюртма №24

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси,
Тошкент, Х.Сулаймонова кўчаси, 33.